

БІОГРАФІЧНА ГРУШЕВСЬКІАНА

<https://doi.org/10.15407/ub.23.192>
УДК 930.253(73):929М.Грушевський(477)"18/19"

Ігор Борисович ГИРИЧ,
доктор історичних наук,
завідувач відділу джерел з Нової історії України
Інституту української археографії
та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>
ihor_hyrych@ukr.net

Наталія Богданівна ТИХОЛОЗ,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри української преси
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3968-9162>
ntycholoz@ukr.net

«НОСІТЬСЯ ДАЛЬШЕ З СВОЇМ ГРУШЕВСЬКИМ...»: ЛИСТИ АННИ КЛЮЧКО ДО ВОЛОДИМИРА ДОРОШЕНКА З АРХІВУ УВАН У США

Мета статті — з'ясувати причини появи в радянському та пострадянському дискурсі шаблонного уявлення про те, що Михайло Грушевський був злим демоном Івана Франка, що між відомим істориком та відомим літератором були постійні суперечки і незгоди. Дослідження базується на біографічних, мемуарних, епістолярних джерелах, які вказують на те, що до творення такого міфу несвідомо долучилася й донька Івана Франка, Анна Ключко, котра мала дуже упереджене ставлення до Михайла Грушевського. Радянська соціалістична пропаганда без її дозволу використала фрагменти її мемуарів і поставила на службу тоталітарному режимові. Проти фальшування правди про взаємини Івана Франка і Михайла Грушевського виступав учений Володимир Дорошенко, який у своєму листуванні з Анною Ключко намагався переконати доньку письменника в іншій думці. **Методологія** дослідження базується передусім на архівно-джереле-

лознавчих розшуках із використанням біографічного, політично- й культурно-історичного підходів, аналітико-синтетичного та індуктивно-дедуктивного методів. **Наукова новизна** дослідження полягає в науковому обґрунтуванні документально підтверджених об'єктивних фактів взаємної творчої продуктивної співпраці Івана Франка і Михайла Грушевського. Уперше вводимо в науковий обіг листи Анни Ключко до Володимира Дорошенка, які публікуємо з архіву вченого, що зберігається в Українській вільній академії наук у США (УВАН). Листи дають змогу з'ясувати першопричину та простежити розгортання між ними полеміки, яка переросла з приватної площини в публічну. На основі аналізу листів та полемічних статей Володимира Дорошенка й Анни Ключко обґрунтовано **висновок**, що, оцінюючи взаємини Грушевського і Франка, учений намагався бути об'єктивним. Натомість закиди Анни на адресу історика мали дуже суб'єктивний та емоційний характер і психологічно наслідували думку її мами, Ольги Франко.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Іван Франко, Анна Франко-Ключко, Володимир Дорошенко, полеміка, дискусія, епістолярна спадщина, мемуари, історична правда.

Михайло Грушевський був злим генієм Івана Франка, інтелектуально знищував його, позбавляв заробітків, перевантажував механічною й технічною працею, що й спричинило хворобу Франка. Така версія взаємин великих людей превалювала в науковому дискурсі до 1990-х років. Ще в середині 2000-х znana літературознавиця й бібліографиня Марія Вальо після виступу одного з авторів цієї статті, Ігоря Гирича, про взаємини великих науковців, який ґрунтувався на нових першоджерелах і спростовував цей стереотип, підійшла до нього і сказала, що все ж він неправий, і Грушевський збиткувався й знущався з Франка. Шаблонне уявлення вже жило власним життям. Треба сказати, що таке сприйняття дискурсу взаємин «Грушевський — Франко» залишається живучим і нині. Таке сприйняття утвердилося і завдяки спогадам доньки письменника — Анни Франко-Ключко ¹.

¹ Див.: Ключко-Франко А. Спогади про батька. *Дніпро* (Київ). 1956. № 6. С. 86–95; Франко-Ключко Г. Останній поцілунок. *Іван Франко у спогадах сучасників* / упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 389–406; Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто : Ліга визволення України, 1956. 132 с.

Очевидно, Анна Франко-Ключко запам'ятала ситуацію, коли й мати, і батько постійно говорили про негативний вплив Михайла Грушевського на їхнє життя. Саме цю правду донька міцно засвоїла й іншої, ширшої, думки чути не хотіла. До цього її якраз і намагався закликати дійсний член НТШ, директор бібліотеки Товариства Володимир Дорошенко. Він став чи не першим, хто зреагував публічно на чутки про викривлене розуміння стосунків Франка і Грушевського. Протягом майже десятиліття, друкуючи статті й спогади як про Івана Франка, так і про Михайла Грушевського, він заперечив правдивість свідчень Анни Ключко, ствердивши, що взаємини між ученими були дружніми, і їх можна схарактеризувати як близьку співпрацю і взаєморозуміння. І це тривало доти, доки Іван Франко не почав хворіти. Зміна ставлення Франка до Грушевського була спричинена саме хворобою письменника. Володимир Дорошенко перший хронологічно змалював картину цих взаємин²: від спершу холодного і радше негативного ставлення з боку Франка в час, коли він перебував під впливом Михайла Драгоманова, до позитивного і дружнього в період, коли Іван Франко став представником «фамілії» Михайла Грушевського. Цей дружній період тривав від 1897 р., коли Грушевський очолив НТШ, і аж до початку хвороби Франка в 1907–1908 рр. Перші симптоми хвороби Франка Володимир Дорошенко зараховував до 1905 р. Цей період не просто був часом товариської співпраці, а й найбільшої творчої активності Івана Франка, коли він перестав співпрацювати з польськими виданнями, натомість — зосередився на роботі в друкованих органах Товариства. Охолодження стосунків і «ворогування» з Грушевським, на думку вченого, розпочалося в 1906–1908 рр. і тривало аж до смерті Франка 1916 р. Таку позицію Володимира Дорошенка в 1960-х – 1980-х роках підтримав відомий грушевськознавець професор Любомир Винар³, а згодом, у 1990-х і 2000-х роках, і дрогобицький дослідник життя й діяльності Грушевського Віталій Тельвак [11; 12; 13].

² Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). Київ, 1913. 86 с.; Його ж. Наукове т-во ім. Шевченка і Наддніпрянська Україна. *Українські вісті* (Новий Ульм). 1949. Ч. 80–84. Жовтень; Його ж. Огнище української науки. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. 116 с.; Його ж. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. №. 1. С. 16–36; № 2. С. 10–23.

³ Винар Л. Історичні праці Івана Франка. *Збірник «Української літературної газети 1956»*. Мюнхен, 1957. С. 48–63.

У 2000-х, коли було опубліковано уривки зі щоденника Михайла Грушевського, доступними для аналізу стали також і діаметрально протилежні факти [3; 8; 1], а саме погляд на конфлікт між Франком і Грушевським із погляду голови НТШ. Щоденник Михайла Грушевського повністю підтвердив версію взаємин, яку обстоював Володимир Дорошенко, а не Анна Ключко. Власне, не лише щоденник, а й низка інших джерел указували на те, що Грушевський переймався недугою Франка, а також тим, що письменник не міг продовжувати в час хвороби сповна свою надзвичайно плідну наукову і художньо-публіцистичну роботу.

14 листів Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка збереглися у фонді В. Дорошенка в Архіві УВАН у США. На жаль, ми не знаємо, чи збереглися відповіді Володимира Дорошенка. Відомо, що архів доньки Франка зберігається в її родичів. Можливо, там і варто шукати листи Володимира Вікторовича, які бажано було б також колись опублікувати. Бо тільки так можемо розкрити повний контекст полеміки щодо взаємин Михайла Грушевського та Івана Франка. Очевидно, що листування Володимира Дорошенка з Анною Ключко розпочалося ще до виходу книги спогадів «Іван Франко і його родина» й охоплює період від 1956 до 1960 р. Створюється враження, що листи Анни Франко-Ключко збереглися всі. Навряд чи після досить різкого й емоційного листа Анни Ключко від 20 травня 1960 р. листування між ними могло продовжуватися. Хоча Дорошенкові ще залишалося жити близько трьох років.

Фактичний матеріал листів Анни Франко-Ключко було використано в публікації 2021 р. в щорічнику «Михайло Грушевський: студії і джерела» [6]. Але ці листи варті окремої публікації, бо мають важливе значення для розуміння та аналізу проблеми, пов'язаної із демонізацією постаті Грушевського в життєвій драмі Франка. Тим паче, що ця легенда про так звану «ненависть» і «заздрість» Грушевського щодо Франка, а також «експлуатацію» письменника, стала частиною советсько-комуністичного дискурсу. Ба більше, у широкому сенсі висвітлення цієї проблеми спроектувалося на рецепцію історії діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові кінця XIX — початку XX ст. Саме погляд Анни Франко-Ключко став тою «залізною» підставою для звинувачень Михайла Грушевського в поганому ставленні до Івана Франка, на який посилалися борці з «українським буржуазним націоналізмом», такі як Рем Симоненко та ін. Міф про «буржуазний націоналізм» голови НТШ вдало

доповнювали ідеологи КПРС легендою про «підлу і неприглядну натуру» історика як людини. І тут шовіністичним ідеологам «руської» ідеї з червоним забарвленням ішлося про вибудовування своєї логіки, котра вже кардинально суперечила поглядам Анни Франко-Ключко. Донька письменника бачила в своєму батькові щирого самостійника, а в Грушевському — федераліста й проросійськи налаштовану людину. Проте таке трактування Анни Франко відкидалося, натомість висувалося цілком протилежне: інтернаціоналіст і проросійська людина — це Іван Франко, а націоналіст і ворог «російсько-української дружби» — Михайло Грушевський.

Як не дивно, а можливо, й цілком логічно, що такої версії дотримувалися українські літературознавці та історики культури, що опинилися під засягом російсько-комуністичної влади у Львові: Михайло Рудницький і Михайло Возняк, які вимушені були стояти на позиціях російсько-комуністичного висвітлення конфлікту між Франком і Грушевським. Чому ці відомі українські науковці, що добре знали брехливість такої версії історичної «правди», брали участь у спотворенні минулого? Та тому, щоб мати можливість вибудувати позитивну версію сприйняття постаті Івана Франка для підсоветського українця. Для того, щоб врятувати Франка від звинувачень у «буржуазному націоналізмі», треба було викопати рів між ним і Грушевським, щоб усе «націоналістичне» каналізувати на українському історикові, і таким чином, коштом Михайла Грушевського «врятувати» від комуністично-ідеологічного остракізму Івана Франка.

Михайлові Грушевському з погляду радянської пропаганди вже не можна було допомогти: він очолював Центральну Раду і цим в очах російських ідеологів заплямував свою діяльність остаточно. Натомість Іван Франко, на щастя для советів, до Української революції не дожив, а отже, не був заангажований до структур Західноукраїнської Народної Республіки. Отже, його образ, як виявилось, можна було ретушувати для потреб радянської влади. Це дало змогу зберегти для суспільного доступу багатющу творчу спадщину Каменяра (саме цей перифраз найчастіше вживала радянська влада, витворюючи непорушний кам'яний образ письменника-революціонера!), на видання якої готова була давати гроші советська ідеологічна машина. Звісно, не всіх творів, а за умови вилучення значної частки національно-патріотичного доробку і перекручення того, що не вписувалося в образ Франка як революціонера-демо-

крата та інтернаціоналіста (читай — проросійської людини). І з погляду сьогодення такий крок, мабуть, був єдино «правильним» тоді. Бо іншого не було дано.

Звісно, закиди на адресу Анни Ключко в тому, що вона, мовляв, писала свої спогади під диктовку секретних органів безпеки Советського Союзу, також не мають під собою підстав. Радше треба визнати, що ідеологічна машина СРСР змогла на всі сто відсотків використати емоційний і недалекоглядний крок Франкової доньки, яка в різко негативному світлі показала постать Грушевського не лише щодо свого батька, а й в українській історії загалом.

Одначе, щоб не бути голослівними, варто проаналізувати всі головні закиди Анни Ключко на адресу Михайла Грушевського. Відповіді на ці звинувачення важливі ще й тому, що в основних рисах вони збігаються з усіма тими претензіями до історика, що їх висував Степан Томашівський та діячі, задіяні в конфлікті в НТШ навколо головування Грушевського 1913 р. Ці-таки закиди повторювала згодом і вся советська історіографія післявоєнного часу. Почнемо з тез, що їх висловила Анна Ключко в листах до Володимира Дорошенка, а завершимо розбором інвектив, які були надруковані 1963 р. в її розлогій контрверсійній статті «В обороні правди», що з'явилася в торонтській газеті «Гомін України»⁴. Ця стаття стала квінтесенцією публічної полеміки з Володимиром Дорошенком, у ній зібрані всі аргументи і контраргументи доньки Івана Франка.

• Образ Франка як стражденного генія, неоціненого суспільством, і його злого генія — Грушевського

Середина ХХ ст. — час, коли в суспільстві було немодно бачити генія як звичайну людину з усіма її позитивами і негативами. Натомість герой ситуації мав бути непомильним і бездоганим; він страждав за народ і був вищим за своє оточення. Саме на таких аспектах образу І. Франка час від часу акцентує увагу донька у своїх спогадах. За вимогами жанру потрібно було не лише ствердити надзвичайні таланти письменника-велета, а й показати його

⁴ Див.: Франко-Ключко А. В обороні правди. *Гомін України*. 1963. № 28. С. 10–11; № 29. С. 10, 12; № 30. С. 10–11; № 33. С. 7–8; № 34. С. 7; № 36. С. 10–11; № 40. С. 10–11; № 41. С. 11–12; № 42. С. 10; № 43. С. 10–11; № 44. С. 10–11; № 45. С. 10–11; № 46. С. 10–11; № 47. С. 10–11. Цю статтю републіковано із науковим коментарем і передмовою Н. Тихолоз [див.: 16].

самотність на пересічному суспільному тлі: генія не розуміло суспільство, покинуло наодинці зі своїми проблемами, не допомагало фінансово.

Авторка дуже ревниво реагувала на те, коли поруч із її батьком ставили ще когось рівновеликого за талантами й значенням. А саме так ставився до Грушевського Володимир Дорошенко, який творив іншу перспективу: розглядав Грушевського і Франка як рівновеликих геніїв, які не поступалися в чеснотах один одному й були однаково цінними для нації. Для Анни Ключко вже апіорі Грушевський не міг бути таким же великим, як її батько, а тому історик і сусід письменника ніяк не міг з ним конкурувати. Ба більше, Анна Ключко скрізь у своїх тезах намагається показати Грушевського таким собі «вишлодком пекла», який своїм «підступним» і «підлим» ставленням призвів до хвороби Івана Франка. Авторка спогадів закидала Грушевському заздрість до таланту Франка, підступність, постійне вставлення палиць у колеса в будь-якій його праці. Усе, що пов'язано з Грушевським, заслуговувало лише чорних фарб; і навіть коли факти вказували на протилежне, вони ніяк не промовляли до Анни Франко. Хто б і що не писав про історика доброго — це викликало в неї лише обурення і негацію. Тому, коли в рік столітнього ювілею від дня народження Франка Володимир Дорошенко позитивно згадав Грушевського, це дуже не сподобалося Анні. Бо ж, згідно з її досить дивоглядним переконанням, якщо шануєш Франка, то не маєш права добре писати про Грушевського. Бо цим усяке шанобливе ставлення до Франка «негується» (*див. лист № 8*).

Таке хворобливе ставлення до навіть найменшого позитивного слова про Грушевського у зв'язку з Франком проявилось і в ставленні до текстів писань самого Дорошенка. На початку епістолярного діалогу Анна Ключко дякує своєму адресатові за гарні статті про Франка, їй імпонує виражений, без зайвої патетики і фанфар, виклад ученого, що базується на конкретному життєвому матеріалі (*лист № 10*). Одначе, мірою зростання полеміки щодо спільної позитивної праці Франка і Грушевського на українську культуру та обговорення нюансів хвороби Франка, ставлення її різко міняється. Відтак Анна Ключко несправедливо звинувачувала Дорошенка в тому, що він писав про її батька лише тому, що за це платили гонорари і щоб за зароблені на статтях про Франка гроші купити зібрання його праць, котре щойно вийшло в СРСР. Зрештою, вона

закидає вченому, що той не сказав у працях про Франка нічого нового та не написав, як мав би, літературознавчої монографії про її батька.

Анна Ключко так була засліплена несприйняттям постаті Михайла Грушевського, що в поглядах Володимира Дорошенка бачила лише негативні спонуки та меркантильні інтереси:

«Ви ж також були між тими, що працювали з ним, і Вам випадає його боронити, — писала Анна Франко-Ключко в листі від 6 жовтня 1956 р. до Володимира Дорошенка. — ...Всі, хто стояли коло Грушевського, дістали різні посади, а для Франка нічо не лишилося, а щоби і його не залишити, бо це якось не випадало, то його назначили магазинером. <...>

Носіться дальше з своїм Грушевським як найвищим ідеалом української нації, бо це як давно, так і нині є платне» (*лист № 7*).

Перебуваючи в полоні власних образ за батька, Анна Ключко вперто наполягала на своєму: І. Франко зазнав «страшну обіду... від тодішнього громадянства» (*лист № 7*). А оскільки це громадянство передусім представляв Грушевський, то він і був відповідальний у її розумінні за все погане, що відбувалося в житті Франка.

Водночас доньці Франка йшлося про те, щоб вивести за дужки будь-яку можливу критику на адресу взаємин мами і тата, а натомість звинуватити громадянство, «що всіми способами підцінювали вартість і значення Франка» (*лист № 11*). Очевидно, що в такому своєму радикалізмі також не мала рації, бо ж що могло порадити суспільство на міжособистісні суперечності в сімейних взаєминах Франка і його дружини? Мабуть, відповідь на це питання занадто складна і скомплікована, щоб уміститися на сторінках цієї публікації. Попри те, що Анна не заперечувала ні хвороби батька, ні хвороби матері, для неї усе ж будь-який натяк від сторонньої людини на те, що через недуги її батьків могли виникати і їхні життєві проблеми, були дуже травматичним. А тому вона кваліфікувала його як «завдання людців ... порпатися в чужім горю» (*лист № 11*) і як злісні обвинувачення на адресу матері й батька. Відтак вона аж ніяк не схильна пояснювати негативне ставлення Франка до Грушевського хворобою батька. Тією ж логікою вона керувалася й тоді, коли забороняла це робити й іншим дослідникам і мемуаристам.

Хоч би як там було, а навіть і негативний персонаж може в якихось випадках робити добру справу. Але в ставленні до Грушевського Анна Ключко не визнавала жодних сатисфакцій. Присуд для

ного вона апріорі визначила раз і назавжди — «завсігди назву Грушевського підлюю креатурою і зовсім не жалію, що його так назвала» (лист № 8). Будь-які позитивні оцінки Грушевського, які пропонував Дорошенко, Анна Франко несправедливо пояснювала його «служальською натурою лизати до посліднього руку свого пана» (лист № 14). Хоч насправді Михайло Грушевський був начальником Володимира Дорошенка лише близько чотирьох років, у час головування в НТШ: від 1909 (переїзду останнього до Львова) до 1913 р.

Тому важко не погодитися з висновком Володимира Дорошенка, що Анна Ключко мала до Грушевського якусь невмотивовану зоологічного характеру ненависть⁵. І якраз у «суті справи» Анна Ключко, попри своє твердження, так і не заглянула. А «чутливе серце і добрий дар обсервації» (лист № 4) змальовують у підсумку не правдивий образ Михайла Грушевського, а криве дзеркало упреждень і голосливних інсинуацій. Коли Володимир Дорошенко аргументовано наводив цілком переконливі факти співпраці і дружби Грушевського і Франка у 1897–1907 рр., то для Анни Ключко цього було мало.

• Співпраця Франка і Грушевського в НТШ: факти, домисли, плітки

Співпраця Михайла Грушевського та Івана Франка уже не раз була в полі нашої уваги, і розглянуто її досить докладно, а тому, щоб не повторюватися, подамо лише найзагальніші висновки. Анна Ключко показує у своїх споминах Івана Франка як людину, що створила протекцію Михайлові Грушевському і якій відомий історик зобов'язаний був входженням у галицький бомонд. Натомість Володимир Дорошенко стверджував діаметрально протилежне і мав рацію. Насправді, будучи драгоманівцем, Франко конфліктував із народовцями і до їхнього дітища — НТШ — ставився радше негативно. Однак 1895 р., коли помер Михайло Драгоманов, а Михайло Грушевський відійшов від Олександра Барвінського, то у своїй праці на форумі Товариства він зробив ставку на старше покоління молодих радикалів, передусім на Франка. Такий вибір Грушевського не надто радісно привітало київське середовище гро-

⁵ Див.: Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. № 2. С. 23.

мадівців. Бо ж Володимир Антонович і Олександр Кониський відправляли Михайла Грушевського до Львова з надією на співпрацю з керівництвом народовців: Олександром Барвінським і Юліаном Романчуком. Він же поклав надію на Івана Франка. І цим започаткував шлях на заснування національно-демократичної партії, що склалася з правих і центристів — молодих радикалів та лівих і центристів — народовців. У цьому розкладі ключову роль мав відіграти саме Франко. І його нова роль, поправішання його поглядів, відхід від соціалістичних гасел, перехід із політичних на наукові рейки праці були пов'язані з впливом Грушевського. І тут ініціатива виходила, звісно, саме від українського історика, а не від Франка, про «підступний характер» якого Грушевському писав Олександр Кониський, однак це його не зупинило, і саме він першим протягнув Франкові руку співпраці в Товаристві.

Некоректним є і означення Грушевського як «людини егоїстичної і заздрісної аж до дрібниць» (*лист № 12*). Відомий історик не мав підстав «заздрити» письменникові, бо ділянки наукових інтересів у них були різні. Ба більше, Грушевський насправді допомагав Франкові не лише в період його фізичного здоров'я і творчого підйому, а й у період хвороби, зокрема знаходив гроші на фінансову допомогу. Тому важко погодитися з Анною Ключко, що «його вина тим більша, що він міг і повинен був Татові допомогти, а що цього не зробив, заслуговує вповні на назву, яку мама йому дала: «Падлец»» (*лист № 12*). Явним перебільшенням видається також і теза про те, що Грушевський «систематично нищив» Франка «фізично і морально» (*лист № 14*).

Зміна ставлення до Грушевського досить чітко датується початком і розвитком хвороби. Чим більше вона загострювалася, тим більші відбувалися нападки на Грушевського. І якраз письменник не гребував наговорами на історика, хоч у цей час терпів тяжкі фізичні муки через хворобу. Грушевському оповідали кияни Є. Чикаленко, Є. Трегубов та інші про лихий настрій Франка, його обвинувачення на адресу М. Грушевського в усіх своїх проблемах. Голова НТШ змушений був писати 1908 р. статтю в «Літературно-науковому вістнику» (далі — ЛНВ) про хворобу Франка ⁶, що була

⁶ Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка. *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2*. Львів : Світ, 2005. С. 368–370. (Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»). Уперше була опублікована в журналі ЛНВ (1908. Т. XLII. Кн. V. С. 405–406).

спробою відвести від себе незаслужені звинувачення. Грушевський намагався всіляко фінансово допомогти Франкові, поліпшити взаємини, повернути їх на старий лад. Але ситуація з кожним роком лише загострювалася. І було це не з його вини.

Насправді Михайло Грушевський не мав необмежених фінансових можливостей і, зрештою, не зобов'язаний був утримувати ні хворого Франка, ні його родину. НТШ не розпоряджалося великою сумою грошей і змушене було оплачувати лише реально виконані роботи. Після 1907 р. Франко не міг працювати як раніше, а тому Грушевський, щоб тримати корабель НТШ на плаву, змушений був звертатися до представників нової «фамілії»: І. Джиджори, О. Роздольського, М. Мочульського, М. Євшана та інших. На жаль, донька Франка перебувала під впливом упереджених суджень своєї психічно нездорової матері, на що і вказував Володимир Дорошенко. Але таке пояснення лише обурювало Анну Ключко, бо кидало негативну тінь на її маму. І хоча вона сама-таки у власних спогадах визнавала, що Ольгу Франко в її негативному ставленні до Грушевського огортала якась «інстинктивна ненависть»⁷, проте, коли схожу думку висловлювала стороння людина, Анна реагувала на неї дуже різко. Емоційно й також якось начебто «інстинктивно» починала захищати маму, не помічаючи, що така її поведінка суперечить логіці. Для Володимира Дорошенка, який у цій комунікації керувався раціо, упертість Анни залишалася незрозумілою: як може ображати факт пояснення негативного ставлення до історика нездоров'ям справді хворої людини?

Саме через дуже обмежені грошові можливості Товариства, які вмів акумулювати і здобувати Грушевський, не виданий був багатотомник Франка — це ще одне звинувачення Анни Ключко. Це було фізично не можливо здійснити. Адже навіть свою «Історію України-Руси» як книжкове видання Грушевський видавав не за гроші НТШ, а своїм коштом (ідеться про друге книжкове видання). Товариство витрачало гроші лише на серійні видання і журнали НТШ. Але про це донька Франка мала дуже далеке і викривлене уявлення.

Вимога Анни Ключко «не лучити Грушевського з Франком... немовби без того Грушевського Франко не був такий великий» (*лист № 9*) також доволі нігілістична і не можлива до виконання.

⁷ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина... С. 51.

Бо ж саме Грушевський запросив Франка до праці в НТШ і саме в цей час письменник написав свої найвартісніші твори. І не була роль Грушевського в житті Франка лише «підлою і фальшивою» (*лист № 9*), а радше миродайною в найпродуктивніший час його творчого життя.

Дивним видається твердження, що Грушевський був «безхарактерним та безхребетним» (*лист № 4*) чоловіком. Як «безхребетному» одночасно бути і автократом, і гнути свою лінію (про що пише й сама Анна Ключко)? Якраз ці риси він мав у повному комплекті. Без залізного характеру, який відзначають усі сучасники, Михайло Грушевський не міг так вдало керувати НТШ. Навряд чи автократизм може поєднуватися з безхарактерністю. Нав'язувати свою волю іншим без сильного характеру неможливо. Натомість Франко мав з цим проблеми. Спочатку він перебував під впливом залізної волі М. Драгоманова, після 1895 р. цю функцію в його житті перебрав Грушевський. У драгоманівський період життя Франко критикував київську громаду, а в часи керування в НТШ Грушевського критикував уже самого Драгоманова і Павлика. І в цьому, гадаємо, чітко видно вплив Грушевського, що підтверджує, зрештою, і щоденник історика. Хоч Анна Ключко вважала, що критика Драгоманова — це лише справа особистого переконання Івана Франка. Мабуть, не зовсім так, якщо Михайло Драгоманов являвся йому у видіннях.

Грушевський як голова НТШ був зацікавлений у нових працях Франка. Він їх очікував і замовляв письменникові. А тому зниження творчої активності колеги його засмучувало. Він із прикрістю неодноразово змушений був зазначати, що Франко дедалі більше відходить від справ Товариства і не дає обіцяних текстів. Історик не хотів робити передруків Франкових творів. А оригінальних праць після 1908 р. письменник і вчений давав зовсім мало.

Зрештою, Анна Ключко, піддаючись впливу пліток, звинувачує Грушевського в тому, що він використав на зведення власного будинку в Києві гроші Василя Смиренка, які той пожертвував на будинок НТШ та для Франка (*лист № 8*). Ця побрехенька, яку нібито розпускав Ю. Русов, не мала навіть хронологічного підтвердження. Бо ж свій дім на Паньківській у Києві Михайло Грушевський збудував 1909 р., а будинок по Чарнецького у Львові (нині Винниченка, 24) було куплено 1912 р. Гроші на будинок Грушевські мали за заповітом батька ще 1900 р. у повному обсязі 160 тис. крб.

І професорові не було ніякої потреби привласнювати гроші Смирненка. Так само безпідставною є і згадка про громадський суд над Грушевським у Львові.

• Михайло Грушевський та «експлуатація» учнів: правда чи вигадка?

Про звинувачення Грушевського в тому, що він начебто «експлуатував» своїх учнів, чимало написав Віталій Тельбак [14]. Тому зупинимося на цій проблемі лише коротко. Анна Ключко, закидаючи Грушевському плагіат та використання праці своїх студентів, писала: «...це річ звичайна і... всі професори роблять це, і на основі праць студентів пишуть великі книги. Так сказати б, вони підготовляють їм скелет, а професор додає форму». І що таке твердження для Грушевського «не була... жадна обида, а просто подання факту, котрий нам в школі проголосив проф. Томашівський» (*лист № 7*).

Насправді така практика була нормальною радше в часи советської науки. Але в часи Грушевського це були недопустимі речі, які могли призвести до елімінування вченого з наукового середовища. І праці своїх учнів для власної роботи Грушевський не використовував. Немає жодного прикладу того, щоб він використовував сировинний матеріал, що для себе копіювали учні для написання власних робіт. Навпаки, Грушевський спонукав учнів не лише до праці в архівах, а й до написання своїх перших аналітичних дослідницьких робіт⁸. А також дбав про їхнє оприлюднення в «Записках НТШ», відшукував кошти на стипендії для членів Археографічної комісії. Праця під керівництвом Грушевського була чудовою школою для учнів, якої, як правило, не мали молоді історики потім, у радянські часи.

Про так звану «експлуатацію» учнів писав лише Степан Томашівський, і то в анонімних брошурах. Бо напевно фактів такої «експлуатації» не міг би навести. У ті часи високою була планка етичних норм науковця. Допустити використання чужої праці під своїм прізвищем було значним науковим злочином, порушенням моральних норм. Якби М. Грушевський дозволяв собі таке, то це стало б відомо широким громадським колам, і до нього б не йшла

⁸ Гирич І. Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівській період життя й діяльності (1894–1914). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72–86.

за наукою молодь. Збереглося багато свідчень шанобливого ставлення Михайла Грушевського до своїх учнів, які переважно були вдячними своєму вчителю за досвід архівного пошуку. Попри те, що взаємини Грушевського з представниками своєї наукової школи не завжди були рівними, однак про якісь кричущі випадки плагіату не писали ні І. Крип'якевич, ні М. Кордуба, ні І. Джиджора, ні хто-небудь інший. Очевидно, якщо б такі епізоди були, то їх не можна було б втаємничити і приховати, вони стали б відомі широкому загалу. У цьому твердженні вкотре простежується упередженість Анни Ключко до Михайла Грушевського.

• **«Федералізм» і «проросійськість» Грушевського та «самостійництво» і «націоналізм» Франка**

Анна Ключко пише, що зброю проти націоналістів давно дали «Грушевський і компанія, бо інакше була би Самостійна Україна», а такі «креатури як Грушевський, не можуть мати місце в будованню Батьківщини, бо до великого діла треба мати чисте серце і благородну непродайну душу, чого у Грушевського і компанії не було» (лист № 7). «Майбутніх провідників, — вважала донька письменника, — треба виховати на високих ідеалах Івана Франка, а не на фальшивих догмах божків типу Сталіна, Винниченка і Грушевського» (лист № 7).

Такий стиль думання характерний для інтегрального націоналізму Дмитра Донцова, з його звинуваченням усієї демократичної інтелігенції в поразці визвольних змагань. Анна Ключко цілковито нівелювала значення Михайла Грушевського як будівничого УНР. Нині цей підхід давно дезавуюваний. Багато в цьому напрямі зробив професор Любомир Винар⁹. Тому, мабуть, не варто на цьому зосереджуватися докладніше.

Дещо наївними видаються думки Анни Ключко, коли вона говорить, що головою Центральної Ради краще було зробити Олександра Скоропис-Йолтуховського (лист № 4). Така позиція авторки,

⁹ Винар Л. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Львів, 1999. С. 47–64; Його ж. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії. *Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (статті і матеріали)*. Київ ; Нью-Йорк ; Торонто : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 98.

вочевидь, свідчить про те, що вона не надто глибоко орієнтувалася в тогочасній політичній ситуації. Адже на чолі Центральної Ради просто не могла бути людина, яка очолювала Союз Визволення України — протиросійську організацію. До того ж Михайлові Грушевському в громадській думці українців того часу просто не було альтернативи. Він був визнаним лідером національно-визвольного руху для усіх верств населення.

Анна Ключко намагається протиставити Грушевського і Франка в диспозиції: федералізм — самостійництво й проросійськість — націоналізм. І спроба ця цілком невдала. Бо ж федералізм Грушевського був першою фазою на шляху здобуття незалежності¹⁰. Для російського суспільства цей діяч був «мазепинцем» і «сепаратистом». Так, він шукав порозуміння з російським суспільством на базі перебудови. Грушевський був політик, і як практикуючий діяч, і як мислитель стояв за усіма політичними акціями НТШ, воював за український університет у Львові, керував політикою на Наддніпрянщині¹¹. Праці Михайла Грушевського за виховним потенціалом і впливом на маси нічим не поступалися творам Михайла Міхновського чи Юліана Бачинського; фактично саме він був співтворцем концепту модерного українця ХХ ст. Франко ж із початком нового століття відійшов від політики і зосередився на науці й літературі.

Не заперечуємо значення поеми Івана Франка «Мойсей» та його статей «Поza межами можливого», «Що таке поступ?», «Одвертий лист до галицької української молодіж» та ін., але Анна Ключко зовсім не мала рації, коли протиставляла Франка як націоналіста і Грушевського як російськоцентриста. Бо такого не існувало в реальній українській політиці початку ХХ ст. І власне на цьому акцентував у своїх статтях Володимир Дорошенко.

¹⁰ Докладніше див.: Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського. *Держави, суспільства, культури. Схід і Захід* : збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004. С. 387–398; Його ж. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. *Молода нація* : альманах. Київ : Смолоскип, 2000. Ч. 4. С. 5–30.

¹¹ Про державницькі засади публіцистики М. Грушевського докладніше див.: Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 1* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. С. 47–62. (Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)»). Див. також: [7; 4].

Підозрілим для Анни Ключко було повернення Михайла Грушевського на советську Україну. У такій позиції Анни проглядає поширене в еміграційних колах переконання, що голова держави не мав повертатися в Україну на ласку окупантів. Велика кількість літератури на цю тему знімає з нас деталізацію цієї проблеми¹². Бо зради національних інтересів не було. А діяльність Михайла Грушевського на чолі Історичної секції ВУАН — це один із найвищих культурних і суспільних проявів українського життя в більшовицькій Україні у 1920-х рр. Грушевський не домовлявся з більшовиками про визнання їхньої влади після поразки українських визвольних змагань. Ба більше, він офіційно вів перемовини не з Москвою, а з українським советським урядом у Харкові, який тоді стояв на червоних незалежницьких позиціях Олександра Шумського — Миколи Скрипника.

Анна Ключко намагалася показати Грушевського у ворожих взаєминах зі своїм народом. Як доказ на підтвердження своєї думки вона наводила факт нелегального проживання Грушевського в Києві під час встановлення режиму Павла Скоропадського, коли його могли заарештувати. Ще одним її аргументом був так званий атентат на Грушевського в будівлі Центральної Ради, який учинив колишній працівник книгарні УНТ у Києві Сироїд.

¹² Наведемо тут лише спеціальні публікації про причини повернення М. Грушевського в Україну, більшість яких стверджують, що історик повертався не для визнання влади більшовиків, а для продовження боротьби з російською червоною окупацією в період українізації: Стахів М. Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. Т. 197. С. 109–147; Кедрин І. Михайло Грушевський — не один, а більше їх : (Спогади і рефлексії). *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 260–261; Дубровський В. Рецензія на енциклопедичну статтю М. А. Рубача «Грушевський, Михаил Сергеевич», Советская историческая энциклопедия, М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1963, Т. 4, С. 857–859. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 109; Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист. *Овід*. 1957. № 11. С. 18–19; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934). *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 81–82; Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації : (Статті і матеріали). Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 50; Його ж. Стаття Олександра Оглоблина «Михайло Грушевський на тлі доби». *Український історик*. 1996. № 1–4. С. 87; Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизмом й сподівання на дії. *Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 45–54. Див. також: [5; 10].

• Хвороба Івана Франка: діагнози та інсинуації

Ще одна важлива тема, яка час від часу виникає в листуванні Анни Франко-Ключко з Володимиром Дорошенком, — це спроби дефініції Франкової хвороби. І це питання стає ще одним каменем спотикання в епістолярному діалозі адресатів, який зрештою обривається на високих емоційних тонах і навіть прокляттях із боку Анни: «За Ваше хамське поступовання бажаю Вам, щоби Ви не знайшли спокою в Ваші послідні роки Вашого життя, а за замовчування правди і ширення брехні прошу Бога, аби Вас покарав так, як Ви собі заслужили!» (лист № 14).

Що ж викликало таке обурення в доньки письменника? Як саме і що написав Володимир Дорошенко Анні Ключко, достеменно не знаємо. Одначе з її відповідей до нього стає зрозумілим, що вчений кваліфікував хворобу Франка як сифіліс.

Чутки про нібито венеричну хворобу Франка ширилися ще за його життя. Про стан здоров'я письменника не раз сповіщала преса, і це стало також підставою для всіляких надуманих пліток і фантазій на цю тему, особливо серед недобррозичливців письменника. Вочевидь, Дорошенко належав до тих, хто вірив саме в такий «діагноз» Івана Франка. Час і сучасна медична діагностика вказують на те, що в цьому питанні він таки помилявся.

На підставі ретроспективного аналізу симптомів та збережених медичних документів сьогодні достовірно встановлено, що Іван Франко не мав ніякого сифілісу, а був хворий на неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит, який за тих часів не входив до номенклатури хвороб людини¹³. Тобто за життя Івана Франка такої хвороби як «неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит» лікарі не знали, а тому й не могли її правильно діагностувати, а відтак призначили неправильний курс лікування, який тільки погіршив стан пацієнта і зрештою призвів до смерті. Саме препарати наперстянки і йоду, які вживав Франко за приписом лікаря, стали причиною все нових і нових галюцинацій письменника. А лікування в Ліпіку (Хорватія) у березні–квітні 1908 р. так погіршило його стан, що поставило Франка на межу між життям і смертю. Зрештою, симптоматика його хвороби (зокрема, стан хрящових

¹³ Див.: Луцик Д. Танатогенез Івана Франка. *Acta Medica Leopoliensia*. 1997. Т. 3. № 3–4. С. 100–106. Див. також: [15].

тканин та характер ушкоджень кінцівок) не мала нічого спільного з класичною симптоматикою сифілісу.

Одначе, щоб не бути голосливими, процитуємо лікарський висновок авторитетного ученого-медика Дмитра Луцика з його фахової статті «Танатогенез Івана Франка», яка з'явилася ще 1997 р. в наукових записках Львівського державного медичного інституту: «На підставі ретроспективного аналізу симптоматики захворювань Івана Франка досліджено причини смерті українського поета. Обґрунтовано, що Франко успадкував від матері схильність до неспецифічного деформуючого ревматоїдного поліартриту, який у 1916 р. (рік смерті поета) не входив до номенклатури хвороб людини. Інтеркурентні захворювання, злиденні матеріальні умови, посилена творча праця, ув'язнення та холод як основний провокуючий фактор спричинилися до розвитку класичної клініки ревматоїду. Домінантними були зміни кори головного мозку та кистей рук. Лікування препаратами наперстянки ніяк не стримувало прогресії патології, а, навпаки, зумовлювало галюцинації. Декомпенсація серцево-судинної системи та наступні ускладнення призвели до біологічної смерті»¹⁴.

Попри те, що цей обґрунтований аналіз справжнього діагнозу Івана Франка Дмитро Луцик встановив 25 років тому (зауважмо: не історик чи філолог, а саме кваліфікований медик!!!), у сучасній профанній свідомості й далі можна натрапити на облудні стереотипи понад столітньої давності, які активно експлуатуються не лише в жовтій пресі, а й у деяких наукових працях.

Звісно, достовірних медичних даних про справжній діагноз Франка у 50-х — 60-х рр. ХХ ст. Володимир Дорошенко не знав і не міг знати, а тому, вочевидь, і притримувався «своїї» версії, шлейф якої тягнувся ще з його львівського періоду життя. Анна Ключко таке «діагностування» Дорошенка вважала не лише нефаховим, а й наклепницьким і терпко писала: «...Ви є в медицині, а особливо в ділянці шкірних недуг, послідній неук. <...> Знаю, що Ви свої високі відомості про хворобу Батька ширили поміж знакомими... і я маю право притягнути Вас до відповідальності за ширення брехні в цілі пониження і обещення пам'яті мого Батька» (*лист № 14*).

І цього разу, як показав час, вона таки була права. Зрештою, Анна Ключко сама мала який-не-який досвід праці медсестри в шпита-

¹⁴ Там само.

лях Торонто, а також не раз обговорювала перебіг хвороби батька зі своїм чоловіком, лікарем Петром Ключком та його колегами-медиками. І хоч вона не знала, як саме називається недуга її батька (бо не дожила до появи статті Д. Луцика), але все ж на підставі того, що знала і бачила, розуміла, що діагноз батька за його життя було визначено неправильно. Саме це Анна і намагалася донести до свого адресата в листі від 20 травня 1960 р., який, найімовірніше, став останнім у їхньому з Дорошенком епістолярному діалозі. Звісно, робила вона це з усією мірою пристрасі, яка була характерна для її натури, — різко й без реверансів.

Чи прислухався до аргументів Анни Володимир Дорошенко і чи змінив свою думку, сказати напевно складно. Одначе в статті «Іван Франко і Михайло Грушевський», яка переводила полеміку між ним і Анною Ключко в публічну площину, учений, говорячи про хворобу Франка, ніде не називав її сифілісом. Чи то з небажання кидати тінь на Франка через «непристойний» характер цієї хвороби, чи то під тиском слів його адресатки, яка грозилася «притягнути його до відповідальності», чи то ще з яких міркувань.

Водночас Володимир Дорошенко також хибно виводив початок Франкової недуги від 1905 р., указуючи, що «Франкові виступи проти Павлика в 1905 р. і проти Драгоманова в 1906 р. треба пояснити саме впливом надвередженого здоров'я»¹⁵. На що Анна Ключко справедливо опонувала, зауважуючи, що поему «Мойсей» (написану 1905!) аж ніяк не можна вважати продуктом хворої уяви письменника. Сучасна франкознавиця, дослідниця останніх років життя Франка, проф. Ярослава Мельник аргументовано доводить, що початки хвороби Франка треба все ж пов'язувати з кінцем 1907 — початком 1908 р. [9].

• Стаття «В обороні правди» (1963) Анни Франко-Ключко як завершальний етап обвинувачень проти Михайла Грушевського

Полеміка між Анною Франко-Ключко і Володимиром Дорошенком щодо оцінки постаті Михайла Грушевського розгорталася в кілька етапів і тривала аж до смерті вченого. Упродовж 1956–1960-х років вона відбувалася переважно в приватній площині, в епістолярному форматі між обома адресатами. Щоправда, 22 груд-

¹⁵ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність*. 1962. № 2. С. 10.

ня 1956 р. на Франківській конференції УВАН до 100-ліття від дня народження Івана Франка Володимир Дорошенко виголосив доповідь «І. Франко і М. Грушевський». Анни Франко на цій конференції не було. Очевидно, доопрацьований текст цієї доповіді вчений опублікував через шість років у двох номерах журналу «Сучасність» за 1962 р. Так дискусія між Дорошенком і Анною Ключко перейшла в публічну площину. Причём кожен із дискутантів залишився при своїй думці, не зумівши переконати свого опонента / опонентку. Бо у відповідь на статтю Дорошенка наступного року в газеті «Гомін України» з'явилася вже розлога стаття Анни Франко-Ключко з назвою «В обороні правди», у якій вона вкотре повторила всі закиди на адресу Грушевського і вкотре наполягала на своїй правоті. Стаття Анни Франко-Ключко «В обороні правди» стала останнім словом в полеміці з Володимиром Дорошенком, який помер 25 серпня того-таки 1963 р., а тому відповісти на неї уже нічого не міг. Оскільки ця стаття була квінтесенцією думок авторки про Грушевського і в ній зачеплено багато тем, що охоплюють майже п'ятирічне листування між адресатами, то коротко акцентуємо на основних тезах.

Іван Франко, на думку Анни Ключко, нічим не зобов'язаний Грушевському в НТШ. При цьому вона посилається на фразу Володимира Гнатюка¹⁶ з його праці про Товариство, де в загальних рисах сказано, що Франко почав співпрацювати з НТШ від початку перетворення його в наукове товариство, тобто з 1892 р. Насправді покажчик праць фіксує неспростовну річ, що перші публікації Франка в органі Товариства, «Записках НТШ», з'явилися лише 1895 р. Тобто саме тоді, коли Грушевський почав керувати історико-філософським віділом історично-філософської секції Товариства. Тому правота Володимира Дорошенка, що саме Грушевський увів Франка в Товариство, не викликає жодних заперечень.

Анна Ключко пише, що Грушевський не міг вводити Франка до наукових кіл товариства, бо ще не був визначним ученим. Справді, Грушевський був лише магістр, але його магістерська праця та ще й до того студентська кандидатська праця відразу зробили йому ім'я в російській науці.

¹⁶ Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові: з нагоди 50-літньої річниці його заснування, 1873–1923. *ЛНВ*. 1925. Т. 86. С. 76–86, 173–181, 263–272, 367–374; Т. 87. С. 72–79, 169–177, 321–332; Т. 88. С. 175–185, 272–278.

У науковій полеміці Анна Франко-Ключко порушує ті проблеми, про які насправді мала дуже приблизне, аж ніяк не фахове, уявлення. Вона вважає, що Грушевський не був «запеклим ворогом Росії», хоч для всієї великодержавної Росії він уже з кінця XIX ст. був концентрованим уособленням «малоросійського сепаратизму» і «мазепинства». І про це добре знав В. Дорошенко, бо читав і аналізував російську пресу, чого, вочевидь, не робила Анна Франко, для якої федералізація демократичної Росії — свідчення негативного ставлення Грушевського до самостійності. Не враховувала вона і того, що в умовах російської деспотії неможливо було відразу говорити про українську незалежність. Анна Ключко згадує про перехід на федеративні рейки Грушевського після поразки України в збройній боротьбі з червоною Росією, але говорити відкрито про незалежність тоді вже не було сенсу, бо Україна була окупована червоною Росією. А тому боротьбу потрібно було вже вести в умовах цієї окупації, і вона була можлива лише під федеративними гаслами і в союзі з націонал-комуністами.

Анна Ключко заперечує, що «Історія України-Руси» Грушевського була підставою для обстоювання самостійного українського історичного процесу. І це твердження її є абсолютно аісторичним, бо суперечить фаховим переконанням усіх українських істориків, включно з Іваном Франком та вченими-державниками В. Липинським і Д. Дорошенком. Авторка просто перекручує й не розуміє висновків Грушевського, говорячи, що він дотримувався російської схеми історії у своєму твердженні про післямонгольський час виникнення українського етносу. Насправді загальновідомим фактом є думка вченого про ранню дату появи українців і про те, що вже анти в VI ст. були протоукраїнським племенем; він називав Русь-Україну першою українською державою, зрештою запропонував тризуб як герб УНР у 1917 р.

За переконаннями Анни Ключко, свідченням плазування Грушевського перед росіянами є вживання терміну «великороси», а не «москалі». Насправді Грушевський не надавав перевагу термінам «Мала Русь» і «Малоросія», а зовсім навпаки, із цими термінами воював. Саме Грушевський досягнув того, що з ужитку було виведено в Галичині поняття «українсько-руський» на користь «український». І цьому він присвятив спеціальну статтю в ЛНВ з вимогою відмовитися від вживання термінів «рутенський» і «малоросій-

ський»¹⁷. Не мріяв Грушевський про «всеросійську федерацію», як писала Анна Ключко, а мріяв про самостійну Україну. Отже, вірш «Не пора» Франка і слова «не пора москалеві, ляхові служити» цілком відповідали інтенціям Михайла Грушевського.

Він зовсім не знівельовував постать Богдана Хмельницького як фактичного голови козацької держави. Звісно, такого державницького трактування, як було у В'ячеслава Липинського в його «Україні на переломі», Грушевський не дав, але про українську козацьку державу писав і в період революції 1917-го, і в 1920-х у 9–10-му томах своєї «Історії України-Руси».

І «національно-патріотичні переконання» Грушевського були покликані до життя саме інтересами народу. За це його часто якраз і критикували історики-державники. Тому, власне, він і порвав взаємини з Олександром Барвінським, заснувавши національно-демократичну партію. Через це Грушевський став також і членом наймасовішої й «найнароднішої» партії — соціалістів-революціонерів.

Анна Франко-Ключко абсолютно безпідставно звинувачує Грушевського в тому, що він не підтримав Франка в його конфлікті з польським середовищем у 1897 р. після його статті про Адама Міцкевича «Поет зради». Вона казала, що письменника підтримала лише молодь (В. Панейко). Насправді знов-таки все було зовсім не так. Адже Грушевський подав руку допомоги. Ба більше, історик не лише запропонував Франкові роботу на чолі філологічної секції, зробивши його своєю правою рукою в Товаристві, а й підтримав святкування 25-літнього ювілею його літературно-наукової діяльності¹⁸, до якого було зібрано кошти для письменника. В архіві Грушевського зберігається автограф заклику до громадянства підтримати Франка у зв'язку з його ювілеєм.

Дезінформацією треба вважати і твердження Анни Ключко, коли вона відмовляла Грушевському в будь-яких позитивних впливах на

¹⁷ Грушевський М. «Кінець рутенства!». *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2.* Львів : Світ, 2005. С. 50–59, 505–507 (Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»).

¹⁸ Грушевський М. Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка. *Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 2.* Львів : Світ, 2005. С. 480–481, 615–616. Святкування ініціювала «Академічна громада», а участь М. Грушевського додала йому суспільного розголосу. Докладніше див.: Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і припинки. *За сто літ.* 1928. Кн. 3. С. 235–240.

діяльність НТШ та видання й редагування ЛНВ. Тут, очевидно, варто ще раз згадати слова самого Франка про значення Грушевського для НТШ.

«Треба було справді подивляти того чоловіка, — писав Франко 1901 р. в листі до Бориса Грінченка, — як у нього вистачало енергії і пам'яті, щоб заглянути всюди і всюди подбати за точне і відповідне виповнення обов'язку»¹⁹. І далі: «Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Грушевський мусив заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів...»²⁰

Контраргументом до слів Анни про «автократизм» вдачі Грушевського є також оцінка цієї риси історика вустами самого Франка. І думка ця істотно відрізнялася від того, що чула Ключко-Франко від батька уже після 1906 р. «...Опозиція не щадила і не щадить проф. Грушевському і цілій т. зв. кліці його слів признання і похвали. Тільки що кождий раз зараз знайде своє “але”. Проф. Грушевський деспот, автократ — се перший закид, настільки невловимий, настільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вмів подати факту того якогось автократизму, окрім хіба того, що він пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у Тов[аристві] було зроблено впору, як слід»²¹, — писав Франко в листі до Бориса Грінченка від 20 листопада 1901 р.

Перенесення редакції ЛНВ до Києва Анна Ключко трактує в контексті федералізму Грушевського, що є зовсім не до речі. Бо це було здійснення політики «Галичина — український П'ємонт» і радше стосувалося самостійництва Грушевського. І, попри те, що перенесення журналу до Києва позбавляло Франка місця праці у Львові, воно все ж мало значний позитивний вплив як на українізацію столиці над Дніпром, так і на розвиток української справи загалом [2].

Анна Ключко наголошувала також на опозиції автократа Грушевського та ідеаліста Франка. Не заперечуючи автократизму голови НТШ, треба все ж визнати, що саме ця, начебто негативна

¹⁹ Франко І. Зібрання творів... Т. 50. С. 181–182.

²⁰ Там само. С. 178.

²¹ Там само. С. 178–179.

риса, мала й свої незаперечні позитиви. Вислідом прагматичності та автократизму Грушевського став успішний злет Товариства, під керівництвом якого НТШ стало некоронованою українською Академією наук.

Донька Франка звинувачувала Грушевського у використанні талантів батька і не допущенні його до керівництва в НТШ. Так, головою НТШ був Грушевський, однак Франко був багатолітнім членом президії Товариства, редактором його видань, очолював філологічну секцію та етнографічну комісію НТШ. І, на жаль, справді через об'єктивні проблеми зі здоров'ям після 1908 р. він не міг працювати так активно і продуктивно, як до того. Водночас Анна Франко-Ключко представляє Грушевського як відданого «барвінщучка», який лише експлуатував Франка, послуговуючись порадами Олександра Барвінського. Але насправді було якраз навпаки. Грушевський розірвав стосунки з Барвінським і вибудував дружні взаємини з Франком, допустивши до керівного складу НТШ. І так би було й далі, якби не тяжка хвороба Івана Франка.

Анна Франко-Ключко також дотримується версії, що Михайло Грушевський голосував проти кандидатури Івана Франка під час обрання його на кафедру руської (української) словесності у Львівському університеті. Але теж таких фактів немає, а є відомості, що якраз Грушевський робив спроби, щоб така подія, безперечно позитивна для української культури, сталася.

На перший погляд те, що Грушевський не сприяв виданню «Історії української літератури» Франка в друкованих органах НТШ, може свідчити про начебто негатив із боку історика щодо Франка. Однак Грушевський, враховуючи Франків досвід видання псевдоміцкевичевої поеми «Велька утрата», дуже боявся, щоб не сталося компрометації після друку ще однієї книжки. Із цього приводу М. Грушевський навіть консульгувався з іншими літературознавцями Товариства, зокрема з Михайлом Мочульським. Чи боявся Грушевський конкуренції? Так, він хотів писати свою «Історію української літератури», але це здійснив аж у 1920-х роках.

Анна Ключко звинувачує Грушевського в надмірній переважаності батька марудною технічною працею — вичиткою коректи. Але коректу Грушевський вичитував не менше за Франка, а через свої керівні обов'язки, можливо, навіть і більше. Щоденник історика миготить постійними згадками й наріканнями на читання коректи, що було фактично його щоденною роботою і

вдома у Львові, і в Києві, й у Криворівні, і навіть у поїздках до Петербурга.

Зрозуміло, що в такому ключі ставлення до Грушевського, політична діяльність історика набуває цілковито негативного висвітлення. Бо ж, на думку Анни Франко-Ключко, про неї свідчать наслідки: якщо українські визвольні змагання було програно, то вина за це лежить на керівникові. Одначе успіх чи поразка державного будівництва залежить рівною мірою й від стану розвитку суспільства.

Анна Ключко слушно зауважує, що не лише її батько скаржився на Грушевського, а й чимало інших діячів НТШ, амбівалентне ставлення яких не можна пояснити їхньою психічною хворобою. А тому, на її думку, не хвороба була причиною погіршення взаємин, а поступування самого Грушевського та негативні риси його характеру. Справді, на Грушевського нарікали Степан Томашівський, Володимир Гнатюк, Михайло Яцків, Василь Стефаник, Осип Маковей. «Вони ж не були хворі?» — резюмує Анна Ключко. Список невдоволених Грушевським можна продовжити. Це і львів'янин Іван Труш, і наддніпрянці Гнат Хоткевич, Іван Липа, Євген Тимченко, Сергій Єфремов, Борис Грінченко. Навіть Євген Чикаленко і Олександр Лотоцький, що були спільниками Грушевського аж до Першої світової війни, зазначали негативні його риси. Але два останні були об'єктивні і писали про безперечний талант Грушевського як культурного діяча і політика, ключового діяча в політизації суспільного життя на підросійській Україні. Водночас Грушевський мав підтримку серед молодшої генерації НТШ, до якої належали І. Джиджора, В. Герасимчук, М. Мочульський, О. Роздольський, Микола Євшан, кияни Л. Старицька-Черняхівська, В. Леонтович, Олександр Олесь. Тобто на противагу великій кількості невдоволених можна назвати таку ж кількість людей, які на все життя зберегли до Грушевського пієтет. Можливо навіть, що цих останніх було кількісно більше. Зрештою, невдоволення старої генерації ентешівців призвело до резигнації Грушевського з головування в НТШ 1913 р. Він усунувся і, здавалося б, дав можливість антагоністам успішніше, чесніше, демократичніше керувати Товариством. Але цього не сталося. С. Томашівський таких талантів керівника, які були в Грушевського, не проявив. Нові фігури керманічів розпочали новий виток з'ясування стосунків. Якби було інакше, і НТШ стало процвітати після відходу Грушевського, можна було б казати, що саме він був каменем спотикання на шляху розвитку Товари-

ства. Проте сталося навпаки: НТШ почало поволі занепадати. Тому навряд чи така критика Грушевського є виправданою.

Насамкінець Анна Ключко називає Володимира Дорошенка, як і Грушевського, драгоманівцем-москвофілом, що так само не відповідало істині. Бо Володимир Дорошенко, як і Олександр Скоропис-Йолтуховський, був членом СВУ й відвертим самостійником ще від початку своєї львівської еміграції. А тому закид Анни Ключко на адресу Володимира Дорошенка про те, що його стаття в журналі «Сучасність» «не має нічого спільного з наукою і не подиктована бажанням висвітлити правду» [16, с. 132], можна цілком справедливо переадресувати й самій Анні.

Висновуючи, можна твердити, що в статті «Іван Франко і Михайло Грушевський» Володимир Дорошенко здебільшого оцінював взаємини цих двох постатей нашої історії з погляду холодного розуму, тверезо й об'єктивно. Властиво цю полеміку він саме тому й вивів із приватної площини епістолярного діалогу у вимір публічний, бо вченому залежало на тому, щоби заслуги й праця і Франка, і Грушевського були поціновані справедливо.

Натомість у своїх спогадах про батька, а також у статті «В обороні правди» Анна Франко-Ключко оцінила постать Михайла Грушевського несправедливо й необ'єктивно. Безсумнівно, її критичні судження про Грушевського перебільшені й суб'єктивні. Подекуди вона надміру згустила фарби, надто демонізувавши його роль у життєвій драмі свого батька. Логічних аргументів Володимира Дорошенка донька Франка не почула й, мабуть, не могла їх почути, бо керувалася у своїх оцінках діяльності Грушевського зовсім не логікою, а емоціями, образою і болем, які винесла із рідного дому. У негації Грушевського Франківна опосередковано (і, ймовірно, підсвідомо) перейняла ставлення до нього своєї матері, яка не надто любила сусіда, а також роздратовані реакції «недужого духу» батька. Тож суб'єктивність Анни цілком закономірна й зрозуміла. Її несприйняття Грушевського виходило не так від бажання знищити й очорнити історика (як це може видатися на перший погляд), як із продиктованого природною дочірньою любов'ю бажання захистити своїх родичів. Звісно, така психологічно захисна реакція Анни, як і її поведінка в ставленні до Грушевського, видаються з погляду об'єктивності дуже по-дитячому наївними. Одначе не можна заборонити дитині любити своїх батьків, вважати їх найкращими у світі, щиро співпереживати з ними й гнівно обурюватися. Саме три-

вале спільне життя із хворими батьками та невиконаний дочірній обов'язок перед ними не давав Анні Франко можливості подивитися на ситуацію збоку. Рідний дім, який вона покинула 22-літньою панночкою, її так і не відпустив. Навіть у віці вже дорослої, зрілої жінки вона так і не змогла цілковито звільнитися від психологічних травм, яких зазнала від матері в юності, та побороти в собі інерцію батьківського нездорового ставлення до Грушевського. Мабуть, саме цим і пояснюється те, що так уперто наполягала на своєму: «...Правду і тільки правду я подала у моїх спогадах» [16, с. 114]. І тут вона не лукавила, бо вірила в те, що рація на її боці. Безумовно, у фактах вона помилялася, але в емоціях була чесна. Зрештою, гірку, набагато болючішу правду про важкі психічні стани своєї матері любляча донька написала з не меншою відвертістю, ніж про М. Павлика чи М. Грушевського.

Не випадково Марко Антонович після прочитання статті Володимира Дорошенка писав йому в листі від 1 травня 1962 р. із Монреалю: «...Тема “Франко і Грушевський” дуже цікава, і я з великим інтересом прочитав Вашу статтю на цю тему. Не з усім я конче погоджуюсь... Терпів Франко, терпіла і Франчиха (не признавайтесь Гандзі, що я її так називаю, бо ж це великий гріх в її очах), і з своєї точки зору не можна сказати, щоб вона була в усьому винна. Львівське середовище Ви знаєте краще, як я, і ударившись в груди признайтесь, що і львовяни вміли допікати Хоружинській, хоч, звичайно, беручи інших в оборону, треба було б і Павлика взяти трохи в оборону від Гандзі. Франко також не мав легкого характеру навіть за молоду і задовго до хвороби. Цим я, очевидно, зовсім не хочу зменшувати значення Вашої розвідки, яка мені дуже сподобалась!»²²

Вочевидь, попри розбір тез Анни Ключко та контраргументів Володимира Дорошенка, ця полеміка вказує також і на те, що життєві ситуації та мотиви поведінки часто залежать від обставин та життєвого досвіду кожного із дискутантів.

Чи були взаємини між Франком і Грушевським безхмарними і позитивними? Звісно, так дивитися на їхні стосунки також не варто. Між ними ніколи не було внутрішньої дружності. Як із боку Франка, так і з боку Грушевського. І можливо, навіть перший мав більше претензій до другого, ніж навпаки. Великі самотійні

²² Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд № 76 (В. Дорошенко).

фігури науки, культури і політики далеко не завжди перебувають у гармонійній взаємодії. І це нормально, бо такі закони життя. Одначе, коли говоримо про більше ніж 20-літню їхню співпрацю в НТШ, то варто визнати, що Франко в Грушевському мав щирого прихильника і товариша. Мало хто так близько стояв до вченого і літератора, любив та шанував його. І символічно, що свою промову на святкуванні 60-річчя з дня народження Михайло Грушевський у 1926 р. закінчив якраз знаменитими словами Івана Франка з поеми «Мойсей».

Взаємини двох людей (тим паче, якщо вони творчі та ще й геніальні) значно складніші, ніж взаємини двох монументів. Так само, як і стосунки двох сусідів, що є набагато складнішими, ніж стосунки двох колег. А щодо Франка та Грушевського всі ці чинники спрацьовували. Обидва — визначні громадсько-культурні діячі, пов'язані сусідськими та адміністративно-ієрархійними (начальник / підлеглий) стосунками, не завжди мирно жили між собою, як і не завжди сварилися. Це були взаємини двох творчих, амбітних, безмежно працелюбних, наполегливих, самовідданих, авторитетних українців, гідних називатися великими, що змагалися між собою, конкурували за першість, навіть у чомусь заздрили один одному, але й водночас мали один на одного великий вплив, взаємно шанувалися. Якщо послуговуватися терміном німецького літературознавства, то стосунки Михайла Грушевського й Івана Франка вимірюються парадигмою «дружба-ворожнеча». І тут, очевидно, рацію мав син письменника Петро Франко, який у своїх споминах (на відміну від сестри Анни) зауважив, що їхні відносини нагадували йому «незабутніх Гете і Шіллера»²³. Взаємини обох великих українців визначала здорова креативна конкуренція, що рухає науковим прогресом, сприяє творчому розвитку, стимулює до активної і систематичної праці. Індивідуальні життєві історії й творчі доробки кожного з них вражаючі, неповторні й визначні. Історія вже давно їх розсудила, відвівши кожному з них гідне місце в національно-культурному, суспільному і державотворчому житті України. Водночас історія їхніх взаємин (як і рецепція цих взаємин у суспільстві вже після їхньої смерті) свідчить про те, що немає простих відповідей на складні запитання.

²³ Франко П. Спогади про батька. *Спогади про Івана Франка* / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. Львів : Каменяр, 1997. С. 457.

1. Бурлака Г. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики / Г. Бурлака, І. Гирич // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2010. – Т. V. – С. 27–66.
2. Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 роках (за матеріалами щоденника) / І. Гирич // Український історичний журнал. – 2016. – № 5. – С. 101–138.
3. Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне / І. Гирич // Франкознавчі студії : зб. наук. пр. – Дрогобич : Коло, 2007. – С. 590–643.
4. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919) / І. Гирич // Повороту не буде! : соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М. С. Грушевський ; упоряд., передм. І. Гирича ; текстологія С. Панькової. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – С. 9–42.
5. Гирич І. Нове цінне джерело в галузі грушевськознавства / І. Гирич // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – Київ : Смолоскип, 2016. – С. 700–704.
6. Гирич І. Предтечі наукового грушевськознавства: В. Дорошенко і О. Оглоблин та зміна парадигми бачення постаті М. Грушевського / І. Гирич // Михайло Грушевський : студії та джерела. – Кн. 3. – Київ : ІУАД, 2021. – С. 141–192.
7. Гирич І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 роках / І. Гирич, С. Панькова // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Т. 2. – Львів : Світ, 2005. – С. V–XXIV.
8. Гирич І. Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр. / І. Гирич, О. Тодійчук // Неопалима купина. – 2007. – Ч. 1–2. – С. 124–144.
9. Мельник Я. ...І остатня часть дороги : Іван Франко в 1908–1916 роках / Ярослава Мельник. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Дрогобич : Коло, 2016. – 440 с.
10. Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» : (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.) / Світлана Панькова // Твори : у 50 т. – Т. 4. – Кн. 2. Листопад 1918 – жовтень 1926 / М. Грушевський. – Львів : Світ, 2013. – С. VII. – (Серія «Суспільно-політичні твори»).
11. Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції / В. Тельвак // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. IX. – С. 48–60.

12. Тельвак В. Проблема «Франко – Грушевський» в українській історіографії / В. Тельвак // Український історик. – 2006/2007. – Ч. 4/1–2. – С. 183–199.
13. Тельвак В. Проблема Франко – Грушевський в історіографічному дискурсі / В. Тельвак // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2017. – Ч. 29–30. – С. 196–209.
14. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Педич. – Львів : Світ, 2016. – 440 с. – (Серія «Грушевськаяна» ; Т. 9).
15. Тихолоз Б. Історія хвороби генія, або Від чого помер Іван Франко? / Богдан Тихолоз // Фотографії старого Львова : [сайт]. – 02.09.2016. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> – Назва з екрана.
16. Тихолоз Н. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в реценсії Анни Франко-Ключко: pro et contra / Наталя Тихолоз // Науковий вісник Національного музею Івана Франка. – Львів, 2017. – Вип. 1(21). – С. 91–148.

REFERENCES

1. Burlaka, H., & Hyrych, I. (2010). Franko i Hrushevskyyi: Sproba obiektyvnoi kharakterystyky. [Franko and Hrushevsky: An attempt of objective characterization]. *Spadshchyna: Literaturne Dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 5, 27-66. [In Ukrainian].
2. Hyrych, I. (2016). M. Hrushevskyyi u dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddnyprianskoho partykuliaryzmu v 1906-1907 rokakh (za materialamy shhodennyka) [M. Hrushevsky in achieving ideological and cultural unity and overcoming Dnieper particularism in 1906-1907 (based on the diary)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 101-138. [In Ukrainian].
3. Hyrych, I. (2007). Mykhailo Hrushevskyyi ta Ivan Franko: Hromadske i pryvatne. [Mykhailo Hrushevsky and Ivan Franko: Public and private]. In *Frankoznavchi Studii* (pp. 590-643). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
4. Hyrych, I. (2015). Mykhailo Hrushevskyyi: Publitsystyka ukrainskoi revoliutsii (1917-1919) [Mykhailo Hrushevsky: Journalism of the Ukrainian revolution (1917-1919)]. In M. Hrushevskyyi. *Povorotu ne bude! Sotsialno-politychni pratsi 1917-1918 rr.* (I. Hyrych (Comp.), pp. 9-42). Kharkiv, Ukraine: Publisher Savchuk O. O. [In Ukrainian].
5. Hyrych, I. (2016). Nove tsinne dzherelo v haluzi hrushevskoznavstva [A new valuable source in the field of Hrushevsky studies]. In *Mykhailo*

- Hrushevskyyi: Konstruktor ukrainskoi modernoi natsii* (pp. 700-704). Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2021). Predtechi naukovo hrushevskoznavstva [Forerunners of scientific Hrushevsky studies]: V. Doroshenko i O. Ohloblyn ta zmina paradyhmy bachennia postati M. Hrushevskoho. In *Mykhailo Hrushevskyyi: Studii ta dzherela* (Vol. 3, pp. 141-192). Kyiv, Ukraine: IUAD. [In Ukrainian].
 7. Hyrych, I., & Pankova, S. (2005). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh "Literaturno-naukovoho vistyka" u 1907-1914 rokakh [Publicistics of Mykhailo Hrushevsky on the pages of "Literary and Scientific Bulletin" in 1907-1914]. In M. Hrushevskyyi. *Tvory* (Vol. 2, pp. V-XXIV). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
 8. Hyrych, I., & Todiichuk, O. (2007). Ivan Franko na storinkakh shchodennyka Mykhaila Hrushevskoho 1904-1910 rr. [Ivan Franko on the pages of Mykhailo Hrushevsky's diary 1904-1910]. *Neopalyma Kupyma, 1-2*, 124-144. [In Ukrainian].
 9. Melnyk, Ya. (2016). *...I ostatnia chast dorohy: Ivan Franko v 1908-1916 rokakh [...And the last part of the road: Ivan Franko in 1908-1916]* (2nd, rev. ed.). Drohobych, Ukraine: Kolo. [In Ukrainian].
 10. Pankova, S. (2013). "...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi" (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.) ["...Not for a minute did I consider myself an emigrant, only a foreign worker in our national field" (Publicistics of Mykhailo Hrushevsky during the emigration era: April 1919 – February 1924)]. In M. Hrushevskyyi. *Tvory* (Vol. 4, pt. 2, p. VII). (Series: Suspilno-politychni tvory). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].
 11. Telvak, V. (2005). Vzaiemyny Ivana Franka ta Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnii tradytsii [Relations between Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky in historiographical tradition]. *Drohobytshkyi Kraieznavchyyi Zbirnyk, 9*, 48-60. [In Ukrainian].
 12. Telvak, V. (2006/2007). Problema "Franko – Hrushevskyyi" v ukrainskii istoriohrafii [The problem of "Franko – Hrushevsky" in Ukrainian historiography]. *Ukrainskyi Istoryk, 4/1-2*, 183-199. [In Ukrainian].
 13. Telvak, V. (2017). Problema Franko – Hrushevskyyi v istoriohrafichnomu dyskursi [The problem of Franko – Hrushevsky in historiographical discourse]. *Halychyna, 29-30*, 196-209. [In Ukrainian].
 14. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky]* (Series "Hrushevskiiiana", Vol. 9). Lviv, Ukraine: Svit. [In Ukrainian].

15. Tykholoz, B. (2016, Sept 2). Istoriia khvoroby heniiia, abo Vid choho pomer Ivan Franko? [The medical history of a genius, or What did Ivan Franko die of?]. *Fotohrafii Staroho Lvova* [site]. Retrieved from <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-hvoroby-heniya-abo-vid-choho-pomer-ivan-franko/> [In Ukrainian].
16. Tykholoz, N. (2017). Vzaiemyny Ivana Franka ta Mykhaila Hrushevskoho v retseptsii Anny Franko-Kliuchko: Pro et contra [Relations of Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky in the reception of Anna Franko-Kliuchko: Pro et contra]. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Muzeiu Ivana Franka*, 1(21), 91-148. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 07.09.2022 р.

Ihor HYRYCH, D.Sc. (History), Head of the Department of sources on the New History of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Nataliya TYKHOLOZ, Candidate of Sc. (Philology), Senior Researcher, Associate Professor, Department of Ukrainian Press, Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine).

“Carry further with your Hrushevsky...”: Anna Klyuchko’s letters to Volodymyr Doroshenko from the UVAN archive in the USA.

The purpose of the article is to clarify the reasons for the appearance in the Soviet and post-Soviet discourse of the stereotyped idea that Mykhailo Hrushevsky was the evil demon of Ivan Franko, that there were constant disputes and disagreements between the famous historian and the famous writer. The research is based on biographical, memoir, and epistolary sources, which indicate that the daughter of Ivan Franko, Anna Klyuchko, who had a very prejudiced attitude toward Mykhailo Hrushevsky, unknowingly participated in the creation of such a myth. Soviet socialist propaganda used fragments of her memoirs without her permission and put them at the service of the totalitarian regime. Scientist Volodymyr Doroshenko spoke against the falsification of the truth about the relationship between Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky, who in his correspondence with Anna Klyuchko tried to convince the writer’s daughter of a different opinion. The **research methodology** is based primarily on archival and source research, using biographical, political, and cultural-historical approaches, analytical-synthetic and inductive-deductive methods. **The scientific novelty** of the research consists in the scientific substantiation of documented objective facts of the mutual creative and productive cooperation

of Ivan Franko and Mykhailo Hrushevsky. For the first time, Anna Klyuchko's letters to Volodymyr Doroshenko, which are published from the scientist's archive stored in the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA (UVAN), are being put into scientific circulation. The letters make it possible to establish the root cause and trace the unfolding of the controversy between them, which grew from a private to a public sphere. Based on the analysis of the letters and polemical articles of Volodymyr Doroshenko and Anna Klyuchko, **the conclusion** that the scientist tried to be objective in his assessments of the relationship between Hrushevsky and Franko is substantiated. Instead, Anna's criticisms of the historian had a very subjective and emotional nature and psychologically imitated the opinion of her mother, Olga Franko.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Ivan Franko, Anna Franko-Klyuchko, Volodymyr Doroshenko, polemic, discussion, epistolary heritage, memoirs, historical truth.

ДОДАТОК

Листи Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка

Нижче публікуємо 14 листів Анни Франко-Ключко до Володимира Дорошенка, що охоплюють період від 1956 до 1960 р.: 8 листів за 1956 р., 4 — за 1957, по одному — за 1958 і 1960 рр. Авторизовані машинописи зберігаються в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН у США у фонді № 76 (В. Дорошенко). За удоступнення копій цих листів висловлюємо щиру подяку Тамарі Скрипці.

Кореспонденцію публікуємо в хронологічному порядку з нашою нумерацією. Авторське датування подаємо на тому місці, де його проставлено в тексті листа. Вказівку на місце і дату написання виставляємо, незалежно від наявності в листі авторської дати, над текстом праворуч у квадратних дужках. Листи публікуємо зі збереженням лексичних, стилістичних (зокрема й діалектних), а також пунктуаційних особливостей авторського письма.

№ 1

[10 червня 1956 р.]

Високоповажний Пане Професор.

В відповідь на Ваш ласкавий лист можу Вам подати докладні відомости про родичів Тата і моєї мами. За часів гітлерівського режиму люде старалися доказати своє арійське походження і стали при-

гадувати собі своє арійське походження і стали пригадувати собі своїх батьків, дідів і прапрадідів, про котрих вже давно позабували.

Я скористала з того настрою і надіслала до Нагуєвич²⁴ до священника, і той, на моє велике здивування, подав мені докладні відомости про родичів Тата. Отже, подаю як слідує:

Іван Франко, Нагуєвичі;

Батько: Яків Франко, Нагуєвичи²⁵, мати: Марія Кульчицька²⁶, Ясениця Сільна;

Дідо: Іван Франко²⁷, [Нагуєвичи], бабуня: Катерина Кімакович²⁸, Нагуєвичи.

Священник Левицький²⁹, парох в Нагуєвичах, розвідував за дальшими предками. Вони походять зі Самбірщини, і з інформацій, поданих тамошнім священником, ані в тім селі, ані в сусідніх селах німців кольоністів не було. Так що те, що Тато писав, що, мабуть, він походить з німецьких кольоністів³⁰, було оперте на Його

²⁴ *Нагуєвичі* — село Дрогобицького району Львівської області, у якому 27 серпня 1856 р. народився Іван Франко.

²⁵ *Яків Франко, Нагуєвичи* ... — Насправді тут помилка, бо батько Івана Франка, Яків Іванович Франко, походив не з Нагуєвич, а з села Озимина (нині Самбірський р-н, Львівська обл.). Різні метричні книги вказують три різні дати його народження: 1798, 1802 або 1810 рр. У 1824 р. батьки Якова (тобто Катерина з Кімаковичів та Іван Франко) продали господарство в Озимині і купили землю на Війтовій горі у Нагуєвичах, де уже від другого шлюбу Якова Франка народився письменник. Яків Франко помер у Великодню суботу 15 квітня 1865 у с. Нагуєвичах, коли його синові йшов 9-й рік.

²⁶ *Кульчицька Марія Миколаївна* (у заміжжі — Франко; 1832, с. Ясениця-Сільна, Львівська обл. — 01.06.1872 с. Нагуєвичі, Львівська обл.) — мати Івана Франка, друга дружина Якова Франка (шлюб відбувся 7 серпня 1855 р.) походила зі збіднілої української шляхти із сусіднього до Нагуєвич села Ясениця Сільна.

²⁷ *Франко Іван Теодорович (?-?)* — дід Івана Франка по лінії батька. Дід, як і прадід Теодор (Федір), походили із села Озимина на Самбірщині. У метричних книгах Озимини прізвище Франко згадується з 1777 р. (Див.: Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. Перша: Рід Якова. Львів, 2000. С. 80).

²⁸ *Кімакович Катерина Іванівна* (у заміжжі — Франко; 1779–20.12.1859, Нагуєвичі, Львівська обл.) — бабуся Івана Франка по лінії батька.

²⁹ *Левицький Йосип (Осип)* (1801–1860) — український греко-католицький священник, письменник, автор шкільних підручників та «Граматики руської або малоруської мови в Галичині» (1831). Парох с. Нагуєвичі, який здійснив обряд охрещення Івана Франка.

³⁰ *...Тато писав, що, мабуть, він походить з німецьких кольоністів...* — Іван Франко вважав, що його прізвище німецького походження, що в ньому «є ка-

здогаді, а мотивовано тим, що Його надзвичайна працьовитість і систематичність праці могла тільки опиратися на німецьким ґрунті. Оказується, що такі феномени можуть найтися і в українськiм народі, що чисто українське походження Тата це яскраво підтверджує.

Під час побуту німців на Україні я звернулася до мого кузена, Др. Ілька Трегубова ³¹, лікаря в Таращі, і він мені подав родовід мами:

Мама: Ольга Хоружинська ³², Борки, Синьків ³³, губ. Полтава.

Батько: Хоружинський Теодор ³⁴, Тимофіївка, Сумський уїзд, Харківська губ. ³⁵; воєнний офіцер і поміщик.

валочок німця» [т. 48, с. 270], оскільки його рід по батькові походить «від зукраїнізованих німецьких колоністів» [т. 31, с. 29]. Проте дослідження генеалогічного дерева вказують на те, що рід Якова Франка походив зі села Озимини (недалеко від Дубляна коло Самбора), а представники Франкового роду віддавна вважали себе русинами та ходили не до римо-католицької (як би це належалося німецьким колоністам), а до греко-католицької церкви.

³¹ *Трегубов Ілля Єлисейович* (1886–1949) — український лікар, двоюрідний брат Анни Франко-Ключко по матері. Наймолодший син Антоніни з Хоружинських та громадського діяча і педагога Єлисея Кипріяновича Трегубова. Працював хірургом у різних містах під Києвом (Сквира, Тараща, Умань).

³² *Хоружинська Ольга Федорівна* (у заміжжі — Франко; 10.04.1864–15.07.1941) — українська громадська діячка, видавчиня, перекладачка. З травня 1886 р. дружина І. Франка. Мати Андрія, Тараса, Петра та Анни Франків. Народилася у с. Бірки, що за 20 км від містечка Зіньків Полтавської обл.

³³ *Синьків* — йдеться про м. Зіньків Полтавської обл.

³⁴ *Хоружинський Теодор (Федір) Васильович* (здогадно 1824–1866) — батько Ольги Хоружинської, дід Анни Франко-Ключко, офіцер, поміщик, титулярний радник і мировий суддя у містечку Краснокутськ, що за 40 км від м. Богодухова Харківської обл.

³⁵ ...*Тимофіївка, Сумський уїзд, Харківська губ...* — нині с. Осоївка (за 22 км від залізничної станції Краснопілля) Сумського р-ну Сумської обл. (Козир О. «Починається нова доба в моїм житті». *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів, 2016. Вип. 20. С. 692.). Село Тимофіївку поблизу Сум згадують у своїх споминах сестри Хоружинські, Антоніна і Ольга, однак не як родинний маєток їхнього батька Федора Хоружинського, а як родове помістя баби по матері Агафії Семенівни Таманової з Федоровських. (Див.: Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *Спогади про Івана Франка* / упоряд., вступ ст., прим. М. І. Гнаюка. 2-ге вид., доп., перероб. Львів : Каменяр, 2011. С. 219; Франко О. Епізоди з мого життя. *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. Львів, 2008. Вип. 8. С. 154). Семен Григорович Федоровський, прадід Ольги Хоружинської, походив із козацької старшини і був землевласником села Тимофіївки.

Мати: Марія Таманова ³⁶, Одеса ³⁷.

На жаль, ані Вашої ³⁸, ані Возняка бібліографії ³⁹ не маю. Я свого часу хотіла до Вас писати і попросити список творів Тата, котрий Ви свого часу виготовили, але мені сказали, що Ви дуже заняті своєю куриною фермою, тож я і побоялася Вам докучати. Тим часом брат Тарас ⁴⁰ постарався, щоби Академія наук в Києві вислала мені збірне видання творів тата ⁴¹, котре Ви вже напевне бачили. Якраз тепер дістала дальші чотири томи, а між ними і перший том, в ко-

³⁶ *Таманова Марія Іванівна* (у заміжжі — Хоружинська; згодом 1833–?03.1875) — мати Ольги Франко з Хоружинських, старша донька генерала Івана Таманова і Агафії Семенівни з Федоровських, дружина Федора Васильовича Хоружинського.

³⁷ *...Одеса* — в Одесі мешкав дід у других Ольги Франко з Хоружинських Ілля Семенович Федоровський (згодом 1814–18/30.09.1896), який дуже любив Ольгу, опікувався нею, надсилав їй гроші, оплачував вчителів та брав участь у її вивінуванні. Одначе походив він, як і його рідна сестра Агафія Семенівна Таманова, з Федоровських (бабуся Ольги Хоружинської), зі Слобожанщини. Коли точно Федоровський замешкав в Одесі, невідомо (Див.: Зленко Г. Хто він, дід Ольги Хоружинської-Франко. *Записки НТШ*. Львів, 2005. Т. 250. С. 780–786).

³⁸ *...Вашої... бібліографії...* — ідеться про бібліографічний опис праць Івана Франка: Дорошенко В. Список творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання. *Матеріали до української бібліографії*. Вип. 1. Львів : З друкарні НТШ, 1918; Вип. 2. Львів : З друкарні НТШ, 1930.

³⁹ *...ані Возняка бібліографії...* — який бібліографічний покажчик праць І. Франка має на увазі А. Франко-Ключко, невідомо. Рукописні матеріали: бібліографічна картотека акад. М. Возняка; матеріали колишньої Бібліографічної комісії НТШ у Львові зберігаються у Львівській науковій бібліотеці В. Стефаніка НАН України. Можливо, тут А. Ключко мала на увазі бібліографічну працю Михайла Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності, 1874–1898. На пам'ять його ювілею 30.IX.1898» (Львів, 1898).

⁴⁰ *...брат Тарас...* — Тарас Іванович Франко (1889–1971) — український літературознавець, перекладач, педагог, мемуарист, громадський та спортивний діяч. Рідний старший брат Анни Франко-Ключко. У 1950–1963 рр. співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Автор збірок поезій та переспівів «На крилах гумору», «Старе вино в новім місці», «З чужої леведи» (усі 1913), монографій «Нарис історії римської літератури» (1921), «Історія й теорія руханки» (1923), «Лис Микита». Критичний розбір поеми Івана Франка» (1937), низки статей з питань тіловиховання і спорту, літературознавчих розвідок, мемуарної книги «Про батька» (1956, 1964, 1966) та ін.

⁴¹ *...збірне видання творів тата...* — ідеться про вид.: Франко І. Твори : У 20 т. / Редкол. : О. Корнійчук, О. Білецький, П. Козланюк, Д. Копиця, М. Омеляновський. Київ : Держлітвидав, 1950–1956.

трім міститься автобіографія і твори, що до неї відносяться. Мас ще вийти Хрестоматія споминів⁴², і Тарас обіцяв мені її прислати.

На просьбу Тараса я післала йому мої спомини про тата, властиво про цілу родину⁴³. Що з них большевики зроблять, то можна сподіватися. Зредагують, певно, на своє копито, як то видно по редагуванню творів Тата. Викинули зовсім «Не пора», а в сонеті Росіє поставили Австріє⁴⁴. Щоправда, цей сонет підходить до обох держав, все ж таки їм це не було всмак подати правду.

Мама дуже любила співати «Не пора», але замість «Москалеві й Ляхові служить» співала «Англічанам і Туркам служить», а ком[уністи] просто викинули.

Вістка, подана Радянською Україною про Петра⁴⁵, думаю, зовсім неправдива, бо я би в першій мірі дістала від него самого звістку.

⁴² ... *Хрестоматія споминів...* — ідеться про книгу «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко; Львів, 1956).

⁴³ ...*мої спомини про тата, властиво про цілу родину* — ідеться про машинопис спогадів Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина», які були вперше опубліковані 1956 р. у Торонто.

⁴⁴ *Викинули зовсім «Не пора», а в сонеті Росіє поставили Австріє.* — у радянському виданні творів Івана Франка в 20 томах (*див. примітку 18*), низку текстів письменника з ідеологічних міркувань було перекручено, а низку свідомо вилучено через їх виразний національно-патріотичний пафос. Зокрема, зі збірки «З вершин і низин» було вилучено гімн «Не пора», поезії «Ляхам», «Розвивайся ти, високий дубе» (з циклу «Україна»). У сонеті «Багно гнилее між країв Європи...» (з циклу «Тюремні сонети») слово «Росіє» справді було замінено на «О, Австріє!». Однак така заміна в цьому випадку була коректною, бо базувалася на автографі І. Франка, у якому насправді було написано «О, Австріє!». Слово «Росіє» в цьому сонеті в прижиттєвій публікації збірки «З вершин і низин» з'явилося з метою обійти австрійську цензуру.

⁴⁵ ...*про Петра...* — Петро Іванович Франко (1890–1941) — український учений-хімік, письменник, педагог, журналіст, видавець, перекладач, військово-громадський та спортивний діяч, співзасновник «Пласту». Рідний старший брат Анни Франко-Ключко. Перший директор музею Івана Франка у Львові (1940–1941). Автор книжки «Пластові гри та забави» (1913), низки прозових творів та збірок, епілогу до незавершеного роману І. Франка «Борислав сміється» (1922), драматичної переробки за сюжетом цього ж твору (1930), інсценізацій батькових творів «Без праці» (1930), «Захар Беркут» (б. р.), мемуарної книги «Іван Франко зблизька» (1937), перекладів поем І. Франка «Мойсей» та «Іван Вишенський» польською мовою. У радянській Україні в 1950-х роках час від часу поширювалися фейкові новини про те, що Петро Франко живий і що він, мовляв, подав якусь звістку родині. Однак це були лише безпідставні плітки, які ширилися довкола його імені.

Я багато разів запитувала Тараса ⁴⁶ і Дзюну ⁴⁷, його жінку: де Петро? ⁴⁸ Знаю тільки, що його реабілітували і жінка дістає пенсію, от і все, де є, чи загинув — нема ніяких вісток.

До «Жіночого світу»⁴⁹ зараз же написала і подала їм бажані інформації за батьків Тата і мами, про що згадуєте в своїм листі.

Згадуєте час, коли я літала у Львові по вул. Софії ⁵⁰, що би я дала за те, щоби як не полетіти, то хоч пройтись по вул. Франка чи по стежечках Криворівні ⁵¹. Та часи минули, лише лишилися спомини і туга за рідним краєм!

Здоровлю сердечно і остаю з глибокою пошаною

Анна Ключко.

10.6.[19]56.

⁴⁶ ...Тараса... — ідеться про Тараса Франка (див. примітку 17).

⁴⁷ ...Дзюну... — Ольга-Марія Федорівна Франко з Білевиців (23.07.1896–27.03.1987) — українська кулінарка, дружина Петра Франка. У родині її кликали «Дзюною» або «Дзюнкою». Авторка кулінарних бестселерів «Перша українська загально-практична кухня» (1929), «Всенародна кухня» (1937).

⁴⁸ ...де Петро?... — Петро Франко загинув за нез'ясованих обставин. 28 червня 1941 р. його, тоді депутата Верховної Ради УРСР, учасника Народних зборів, «евакуувало» (реально арештувало) НКВД зі Львова і вивезло в невідомому напрямку. Місце і рік смерті до сьогодні напевне не встановлено. Слід його губиться в Києві на початку липня 1941 р. Офіційна радянська версія, озвучена дружині, говорила, що він загинув під час бомбардування поїзда в 1943 р. Але ні дружина, ні інші члени родини не вірили в цю версію. Найімовірніше, Петро Франко був розстріляний у липні 1941 р. (див.: Тихолоз Н. Таємниця смерті Петра Франка (до 80-х роковин примусової «евакуації»). *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 155–170).

⁴⁹ «Жіночий світ» — журнал українського жіноцтва, що виходив у Канаді з 1950 р. (у 1950–1973 та 1986–2001 рр. у Вінніпезі, у 1973–1986 і від 2001 у Торонто). Анна Франко-Ключко в цьому журналі опублікувала цілу низку оповідань і нарисів.

⁵⁰ ...вул. Софії... — нині частина вул. Івана Франка у Львові. Назва вулиці, як і цілого району, Софіївка, пішла від назви костелу святої Софії, що був збудований 1596 р. у зеленій незаселеній ділянці Львова. У листопаді 1901 р. на Софіївці (за кілька кроків від костелу святої Софії) Іван Франко купив ділянку землі для будівництва власного дому.

⁵¹ *Криворівня* — село Верховинського району Івано-Франківської обл., що розташоване на берегах Чорного Черемоша. У липні 1900 р. на вакації до Криворівні вперше приїхала з дітьми Ольга Франко. Протягом 1901–1914 рр. у Криворівні щороку (крім 1905 і 1908 рр.) літував Іван Франко. Сюди часто приїжджали і його діти.

№ 2

[11 липня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відповідаю Вам на Ваш лист з 21 червня, але мені випало їхати до Вінніпегу на Конгрес КУК⁵², а треба було дещо приготувати. Я написала короткий відчит про Малого Мирона⁵³, порівнявши долю мого батька з долею Т. Шевченка. Я думаю, що він буде скоро надрукований в «Укр[аїнському] Слові»⁵⁴.

Мої спомини зовсім необроблені і невикінчені я післала на зажадання Тараса рік тому назад до Києва. Чула, що їх читали в Києві *«зредаговані»* також видані в «Дніпрі» і ще мають бути видані в збірнику споминів⁵⁵. Тут маю три пропозиції їх друкування, але ще не є рішено, хто буде друкувати, важно те, щоби побачити редакцію тутешню а совітську і порівняти, а на цім можна буде оперти обвинувачення, як редагують большевики і як усе перекручують.

Що до Тараса, то, як я тепер бачу, це справа майже безнадійна, бо ціла моя переписка з мого боку, різні просьби прислати мені ці або

⁵² КУК — Комітет українців Канади — громадська організація, що виникла в листопаді 1940 р. у м. Вінніпег; з 1950-х років об'єднувала майже всі українські громадські організації Канади, які мали на меті зберегти етнічну самобутність української еміграції та допомагати українцям у боротьбі за незалежність. КУК організував різні заходи з відзначення національних свят, пам'ятних історичних дат та ін. Із 1989 р. відомий як Конгрес українців Канади. Конгрес, про який згадує Анна Ключко, відбувся у Вінніпезі 8 липня 1956 р.

⁵³ *...відчит про Малого Мирона...* — ідеться про промову Анни Франко-Ключко «Малий Мирон», виголошену на Всеканадійському Конгресі українців у Вінніпезі 8 липня 1956 р. Машинопис цього виступу Анна подарувала Львівському музею Івана Франка (ЛМІФ. Ор. 1032). Опубліковано у вид.: Франко-Ключко А. Для Тебе, Тату / упоряд., автор вступ. статті М. Шалата. Київ : Ярославів вал, 2010. С. 326–337.

⁵⁴ «Українське слово» — український тижневик, що виходив у Вінніпегу впродовж 1943–1965 років.

⁵⁵ *Мої спомини... видані в «Дніпрі» і ще мають бути видані в збірнику споминів.* — 1955 р. машинопис спогадів «Іван Франко і його родина» Анна Франко-Ключко надіслала в Україну своєму братові Тарасові Франкові для ознайомлення. Одначе їх перехопила радянська пошта і вибрані уривки з цих спогадів, вигідні радянському режимові, з'явилися друком без відома авторки спершу в київському журналі «Дніпро» (1956, № 6), а потім у збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко; Львів, 1956) під заголовком «Останній поцілунок».

інші книжки, з його ж — це тільки обітничі. Возняка, написав він мені, в Києві дістати не можна⁵⁶ і т. д. Ще хочу пробувати дістати дещо через тутешню ком. книгарню, обіцяв мені дістати «Дніпро», але поки що то самі обіцянки, а Вам треба щось реального.

Я дістала твори Тата видані Академією наук в Києві⁵⁷, але це видання, хоч оно і редаговане комуністами, все ж таки самотній доказ титанічної праці Батька, а тепер в цім році, де всі зацікавлені Татом⁵⁸, чужі а навіть і свої, мені конче потрібно їх мати всі у себе. Тим більш що місцеві укр[аїнські] установи мають в жовтні святкувати ювілей і приходять до мене за інформаціями і жерелами.

Знаю що деякі люде дістали на замовлення совітське видання, тож, думаю, і Ви в Америці могли би якоюсь дорогою там на місці їх дістати.

Літературних статей є три томи, автобіографічних є один том, а творів видруковано пізніше також один. Це разом п'ять книжок, тепер найбільш попитних. Я сумніваюся, чи Ви би могли протягом двох тижнів їх переглянути і використати для своєї праці, а це би було той час, на котрий би я могла Вам ці книжки вислати і то тільки в крайності, коли справді Вам їх дістати нема змоги.

Отже, прошу мені зараз написати, як справа стоїть.

За написану Вами бібліографію⁵⁹ опімінуся Тараса, але чи вишле мені, то ще питання.

Тепер відповіді на Ваші запити. Я виїхала до Києва в 1914 році⁶⁰, якраз перед війною, і перебула в Києві до [19]19 року, до остаточ-

⁵⁶ *Возняка... дістати не можна...* — очевидно, ідеться про котрусь із монографій франкознавця Михайла Возняка: Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів: Вид-во львівського університету, 1955. 194 с.; *Його-таки*. З життя і творчості Івана Франка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 304 с.

⁵⁷ *...твори Тата видані Академією наук в Києві...* — див. примітку 18.

⁵⁸ *...в цім році, де всі зацікавлені Татом...* — 1956 року відзначався 100-літній ювілей з дня народження Івана Франка. Святкування відбувалися як у СРСР, так і за кордоном. Цього року Анна брала участь в ювілейних конгресах, виставках і концертах у Торонто, Вінніпезі, Монреалі (Канада), Рочестері і Чикаго (США).

⁵⁹ *За написану Вами бібліографію...* — див. примітку 15.

⁶⁰ *Я виїхала до Києва в 1914 році...* — у червні 1914 р. Анна Франко на запрошення своєї тітки по матері Олександри Ігнатівич поїхала на Велику Україну. Протягом червня 1914 р. вона гостювала в маєтку Ігнатівичів у с. Плітенці біля Білої Церкви, що на Київщині. З початком Першої світової війни її повернення до Львова утруднилось і з липня 1914 р. вона мешкала в Києві, де працювала сестрою милосердя в місцевому госпіталі.

ного заволодіння більшовиками Україною. В міжчасі приїжджала до Києва мама ⁶¹, в той час, коли Галичина була занята рос[ійськими] військами, з закликком від тата вертати до дому, але я мала важливі причини, щоби до дому не вернути, хоча мені було дуже жаль лишати Тата самого без догляду. В моїх споминах я стараюся це пояснити, але собі сама цього ніколи не могла і можу простити. З України я поїхала з місією Червоного укр[аїнського] Хреста до Берліну для допомоги полоненим, там вийшла заміж ⁶² і пробула в Німеччині до [19]21 року. З відтам в [19]21 році я переїхала до Чехословаччини і осіла на Підкарпаттю в селі Довгім, де мій муж був окружним лікарем до 1939 р.

Буду Вам дуже вдячна, якщо постараетеся, щоби НТШ ⁶³ висла-

⁶¹ ...*приїжджала до Києва мама...* — про приїзд Ольги Франко до Києва в цей час Анна Ключко-Франко згадує у недатованому листі до батька з Києва, а також у своїй статті «В обороні правди» (Франко-Ключко А. В обороні правди / публік., упор. і комент. Н. Тихолоз. *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів, 2017. Вип. 1 (21). С. 131.). Очевидно, це було восени (згодом у жовтні-листопаді) 1914 року.

⁶² ...*там вийшла заміж...* — чоловіком Анни Франко став український лікар-фтизіатр Петро Ключко (1891–1948). У 1921–1939 рр. подружжя жило у с. Довге на Закарпатті (тодішня Чехословаччина; нині Іршавський р-н Закарпатської обл.).

⁶³ *НТШ* — Наукове товариство імені Шевченка — українська громадсько-культурна організація, що була заснована з метою створення бази для вільного розвитку української літератури й науки у Львові 1873 р. спершу як Товариство імені Шевченка, а 1892 р. реорганізована в Наукове товариство імені Шевченка. І. Франко розпочав співпрацю в Товаристві імені Шевченка ще задовго до його реорганізації в Наукове; зокрема, у 1883–1886 рр. він був членом редколегії журналу «Зоря», який 1885 р. став періодичним органом Товариства. Проте, попри неодноразові спроби вступити в Товариство, письменник не міг здобути членства в ньому через інтриги та особисту неприязнь деяких його очільників — зокрема, галицьких «народовців», прихильників політики «нової ери» (Д. Гладилевича, С. Громницького, Ю. Целевича, О. Барвінського та ін.), а також ініціаторів утворення Товариства з Наддніпрянської України (передусім О. Кониського). Тож членом НТШ І. Франко став лише 14 червня 1895 р. завдяки підтримці М. Грушевського. Згодом письменник увійшов до Президії НТШ (19 лютого 1897 р.), а невдовзі став дійсним (з 1899 р.) та почесним (з 1904 р.) його членом. Очолював філологічну секцію (у 1898–1901 і 1903–1912 рр.) та етнографічну комісію (у 1898–1900 і 1908–1913 рр.) НТШ; був співредактором журналу ЛНВ (у 1898–1907 рр.; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком), який до 1905 р. вважався виданням НТШ. І. Франко був

ло мені «Вибрані твори» Батька⁶⁴. Крім того буду Вам вдячна, як звернете їх увагу, що они при видаванню цієї книжки допустилися великої хиби: а то, не запитавши моєї згоди, видають твори Тата. Після закону авторського права ліги народів, до котрої належить і США, авторське право триває для спадкоємців 50 років від смерти автора, а на основі моїх спадкових документів, котрі я предложила в Copyright Office в Оттаві я маю право на авторський гонорар і авторські примірники (авторський гонорар це є 10% від продажної ціни і 10 авторських примірників).

Наші видавництва майже без виїмку мої домагання уважають абсурдними і стоять на засаді, що роблять ласку, коли щось друкують, так що я мусіла звернутися до адвоката за обороною. Якщо НТШ не є бажане моєї пертракції⁶⁵ через адвоката, раджу, щоби цю справу поладнали зі мною особисто на основі згаданих вище умов. Рівно ж прошу, щоби мені подали кількість видрукованих примірників, ціну книжки і, якщо ще книжка не вийшла з друку, заяву, що всі авторські права застережені А. Франко-Ключко.

Буду Вам вдячна, якщо цю справу поладнаєте, я з мого боку радо Вам допоможу, що тільки буде в моїй змозі, книжками для Вами задуманої статті.

Остаю з глибокою пошаною

Ганна Ключко.

11 липня [19]56.

одним із найактивніших і найпродуктивніших членів НТШ, як автор та редактор брав участь у багатьох наукових виданнях товариства, зокрема в «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», серіях «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Українсько-руський архів» та ін. Одначе, починаючи з 1908 р., стосунки І. Франка з М. Грушевським як головою НТШ набули загострено-полемічного характеру, не останньою чергою — під впливом хвороби письменника.

⁶⁴ ...«Вибрані твори» Батька. — ідеться про вид.: Іван Франко. Вибір із творів / вступ. стаття В. Радзиковича. Нью-Йорк ; Париж : Видання НТШ, 1956. 393 с. На це видання В. Дорошенко написав рецензію. Див.: Дорошенко В. НТШ Іванові Франкові. *Свобода*. 1956. Чис. 155. 15 серпня. С. 6.

⁶⁵ *Пертракція* — переговори, домовленість.

№ 3

[Торонто, 10 серпня 1956 р.]

Вельмишановний Пане Професор.

Посилаю Вам перші три томи творів мого Батька⁶⁶ і частину мого спомину, що відноситься до М[итрополита] Шептицького⁶⁷, і «Нариси про світогляд Івана Франка» Возьняка⁶⁸. Цю послідню книжку я позичила на короткий час і тому прошу її в першу чергу переглянути і мені зараз же відіслати, бо я ще сама її не читала, рівно ж і частину спомину.

Як використаєте три томи, прошу їх відіслати, а я Вам пришлю дальші. Инакше не можу зробити, бо мушу мати хоч щось під руками.

Якщо маєте які Ваші статті, друковані відбитками зі «Свободи»⁶⁹, то буду Вам дуже вдячна, якщо мені їх перешлете.

Від Тараса не дістала я дотепер ще ні одної книжки, то ж не маю великої надії що-небудь і дістати. Тепер у Львові накручували фільм «Іван Франко»⁷⁰, можливо, що він і сюди дійде, але боюся, що це буде верх комуністичної пропаганди.

З правдивою пошаною

А. Ключко.

Торонто, 10 серпня [19]56.

⁶⁶ *Посилаю Вам перші три томи творів мого Батька... — див. примітку 18.*

⁶⁷ *...частину мого спомину, що відноситься до М[итрополита] Шептицького... — у книзі своїх споминів про батька і родину Анна Франко-Ключко згадує також і Андрея Шептицького (див.: Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто, 1956. С. 35–37). В. Дорошенко у своїй статті «Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко» («Свобода», 1956, чис. 211, від 2. XI, с. 2) покликається на ці спомини Анни і щедро цитує їх.*

⁶⁸ *...«Нариси про світогляд Івана Франка» Возьняка. — ідеться про вид.: Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів : Видавництво Львівського університету, 1955. 196 с.*

⁶⁹ *...Ваші статті, друковані відбитками зі «Свободи»... — у газеті «Свобода» були друковані статті і спогади В. Дорошенка про І. Франка: «Чим славний Іван Франко?» (1951, чис. 125, 126), «У Франкові роковини» (1951, чис. 124), «Іван Франко. (Зі споминів)» (1952, чис. 137–149); «НТШ Іванові Франкові» (1956, Чис. 155); «Страдницький шлях Івана Франка» (1956, чис. 159–176), «Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко» (1956, чис. 211.).*

№ 4

[Торонто, 20 серпня 1956 р.]

Вельмишановний Пане Професор.

Ваш лист визвав у мене хвилю безмежного огірчення. Раз з огляду на Тата. Хоч Ви кажете, що я в той час, коли пишу про Грушевського, була малою дівчиною, але мимо того, хоч і я нею тоді була, я мала дуже чутливе серце і добрий дар обсервації⁷¹. Всіх тих людей, що жили за життя Тата, допустили до його арештів, а потім відвернулися від него, мов від прокаженого, можу тільки осудити. Нині всі ці і інші цінять Франка дуже високо і пишуть під небо високі панеґірики⁷², а де були ті всі патріоти в той час, коли Тато ходив в старім витертім убранню, в старих черевиках, коли носив на гузику прив'язані віктуали⁷³, а під спараліжованою рукою⁷⁴ — куликівський хліб, коли ми, діти, жили впроголодь без теплих убрань і черевиків. Бірчак⁷⁵ немов сензацію писав свій спомин за Тата

⁷⁰ ...фільм «Іван Франко»... — ідеться про біографічний фільм «Іван Франко» за сценарієм українського письменника та кіносценариста Леоніда Івановича Смілянського (1904–1966), що вийшов 1956 р. на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Режисер фільму Тимофій Левчук.

⁷¹ *Обсервація* — спостереження.

⁷² *Панеґірик* — захоплена похвальна промова.

⁷³ *Віктуали* — харчі.

⁷⁴ ...*спараліжованою рукою*... — на межі 1907–1908 рр. І. Франко відчув різке погіршення стану здоров'я. Доктор Лев Коссак діагнував тоді у нього запалення нирок. Невдовзі до цього додалися жахливий біль, деформація пальців і параліч обох рук, безсоння, роздразнені нерви та галюцинаторні візії. Свій важкий фізичний і психологічний стан описав І. Франко у «Історії моєї хвороби». Через параліч обох рук письменник став абсолютно безпорадним у побуті. Невідступним помічником батька у цей час був син Андрій Франко, який спав з батьком в одній кімнаті, допомагав йому одягатися, годував його і записував під диктування його твори. Після смерті Андрія Франка, допомагали Франкові у роботі секретарі І. Лизанівський, А. Дутчак, Р. Завадович, М. Колодій та ін. Через безвладність обох рук І. Франко не міг нести куплені продукти в руках, тому йому їх прив'язували до гудзика на пальці. З другої половини 1913 р. троху відновилася діяльність лівої руки, так що Франко міг, стискаючи олівець у кулаці, писати друкованими буквами.

⁷⁵ *Бірчак* Володимир Іванович (1881–1952) — український письменник, член літературного гуртка «Молода муза», літературознавець, педагог, редактор журналу «Світ» (1906–1907). Автор мемуарів «Спогади про І. Франка» (ЛНВ, 1926, кн. 7–8, с. 238–241) та «Спомини про І. Франка: В 25-літню річницю смерті» («Українська дійсність», 1941, чис. 9, від 1.VI).

витертий плащ ⁷⁶. Коли укр[аїнські] патріоти не посоромились обкидати нас всіх брудом і брехнями. Коли Грушевський на засіданню Т[овариства] Ш[евченка] заявив, що «Франкови ми дали досить і йому більше від нас не належиться», а тим самим відірвав і від него і його родини послідній кусник хліба і привів Тата до душевного заломлення ⁷⁷. Я в той час не була уже малою дурною дівчиною, а всі ці події записані в моїй пам'яті і серці кровавими буквами.

Це, що пишу про Грушевського, є щира правда, а докажіть мені, що це неправда! Чи ви читали це, що написав про Грушевського Томашівський ⁷⁸ «Під колесами історії»⁷⁹, там він тільки потверджує те, що я написала (я цього сама не читала і радо би перечитала) і багато є людей, що задивляються на Гр[ушевського] очима більш реальними, а не під кутом фантастичним, і признають, що він загубив цілу укр[аїнську] справу, а не хто інший, але чомусь бояться про се писати, аби, не дай Боже, не скинути божка з п'єдесталю!

Я не тільки маю відвагу про це писати, але числю своїм обов'язком писати правду, але це не напад, а тільки правда.

⁷⁶ ...спомин за Тата витертий плащ, — у своїх спогадах 1941 р. Володимир Бірчак згадував про те, що якось Франко випадково пішов додому із каварні в його новому плащі, залишивши свій старий. Бірчак змушений був кілька днів ходити у Франковому старому плащі. Висновок із цього епізоду він зробив такий: «Цей подертий плащ був видимим знаком, як відноситься наша суспільність до своїх найбільших поетів» (Бірчак В. Спомини про І. Франка: В 25-літню річницю смерті. *Українська дійсність*. 1941. Чис. 9. 1 червня.).

⁷⁷ ... і привів Тата до душевного заломлення. — Анна Франко-Ключко вважала, що М. Грушевський, перенісши 1907 р. редакцію «Літературно-наукового вісника» до Києва, спричинився до загострення хвороби її батька.

⁷⁸ Томашівський Степан Теодорович (1875–1930) — український історик, публіцист, політик. Дійсний член НТШ (з 1899 р.), голова НТШ (1913–1915). У 1900–1910 рр. вчителював у гімназіях Бережан і Львова, із 1910 р. — доцент Львівського університету. Протягом 1914–1918 рр. — член Бойової управи Січових Стрільців. У 1919 р. — радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі. Член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Автор праць з історії України XVII–XVIII ст. Зібрав і видав «Матеріали до історії Галичини» (Львів, 1913). Учитель історії Анни Франко-Ключко, у час коли вона навчалася в учительській семінарії Руського товариства педагогічного.

⁷⁹ ...написав про Грушевського Томашівський «Під колесами історії»... — ідеться про працю Степана Томашівського «Під колесами історії» (Берлін, 1922), у якій він критикував М. Грушевського як політика.

Чому не вибрано головою Центральної Ради Скоропис-Йолтуховського⁸⁰, котрий організував «Союз Визволення України», був далеко культурніший і ліпший організатор, як Гр[ушевський]?

Я післала мої спомини братові Тарасові для його власного вжитку, а большевики видрукували те, що їм було вигідно, без мого дозволу і моєї, і Тарасової згоди. Для них закони не писані, і они нині перекручують все, що хочуть, і заставляють письменників писати, що они потребують.

Нині деякі люде плачуть, що больш[евики] поперемилювали статті політичні Тата. А чому укр[аїнські] нац[іоналісти] не змогли стільки літ від Татової смерті видати повне зібрання творів Тата? Ви ж там були в той час. Чи треба було аж тих найгірших ворогів наших, щоби відкрити велич Татового генія і видати повну збірку творів (властиво, она не повна, бо має бути повна 90 томів⁸¹).

Ви ж працювали в Тов[аристві] Шевченка, Пане Професор, чому Ви не постаралися о видання? А ми ж тепер мов «голодні коні на припоні», а ворог видав міліони творів Тата так, як він хоче, і регочеться, і б'є медалі, і ставить пам'ятники. Яке ж мають значіння мої спогади в порівнянню з тою стратою! Зрештою, мої спомини будуть надруковані в цілости тут, і може кому стане ясно, що не писала я їх для большев[иків].

Гр[ушевський] був безхарактерна і безхребетна людина, а що я це підчеркую в моїх споминах, це може тільки бути корисне для

⁸⁰ *Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович* (1880–1946) — український громадський, політичний і державний діяч, публіцист. У серпні 1914 р. приєднався до «Союзу Визволення України».

⁸¹ *...має бути повна 90 томів...* — обсяг творчого доробку І. Франка налічує понад 6 тисяч творів. На сьогодні найповніше видання творів Івана Франка вийшло ще за радянських часів і налічує 50 томів: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. У 2000-х роках було видано «Показчик купюр» (Київ, 2009) та ще чотири Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах (Т. 51: Прозові переклади 1876–1912. Київ, 2008; Т. 52: Оригінальні та перекладні поетичні твори. Київ, 2008; Т. 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці 1876–1895. Київ, 2008; Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці 1896–1916. Київ, 2011). Попри те, що 2006 р. був указ президента України В. Ющенка № 727/2006 про підготовку та видання протягом 2007–2013 років академічного зібрання творів І. Франка у ста томах, ця робота так і не була почата.

⁸² *...переписки Павлика з Драгомановим...* — листування Михайла Петрови-

будущих громадян, що, може, будуть вибирати наших президентів, аби добре дивилися, кому дають судьбу України в руки.

Вибачте, що пишу Вам одверто те, що думаю і відчуваю, але це є тільки реакція на Ваше писання, і я не можу стерпіти, як хтось мені закидає, що я несправедливо нападаю на Гр[ушевського].

Як тільки повернете мені три томи, що я Вам післала, то пішлю Вам слідуєчі.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 20 серпня [19]56.

№ 5

[Торонто, 4 вересня 1956 р.]

Високоповажний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відписую. На жаль, переписки Павлика з Драгомановим ⁸² ані не маю, ані тут в Торонто, не знаю, чи можна дістати у кого. Я запитувала тут в наших бібліотеках, але ніхто не має. Цікаво було би також знайти листи Івана Франка до Драгоманова, про котрі Тато згадує в однім з листів до мене ⁸³, а котрі забрав Павлик від Драгоманової ⁸⁴ зовсім безправно, без дозволу Тата. Чи они були друковані? ⁸⁵

ча Драгоманова (1841–1895) із Михайлом Івановичем Павликом (1853–1915) тривало від часу еміграції Драгоманова в Женеву аж до його смерті. Тут ідеться про вид.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Т. 1. Львів, 1901; Т. 2–8. Чернівці, 1910–1912.

⁸³ *...листи Івана Франка до Драгоманова, про котрі Тато згадує в однім з листів до мене...* — у листі до Анни Франко від 3–13 лютого 1915 р. письменник справді згадував про свої листи до Драгоманова, зокрема він писав: «...д[ня] 26 січня вмер М. Павлик. Може, з сею новиною зайдеш до пані Л. Драгоманової та сповістиш її при тій нагоді, що всі листи до Драгоманова, які він забрав від неї, він продав музеєві митрополита Шептицького, в тім числі і мої, щодо котрих друкування застерігся був перед ним перед кількома літами, а які звернути мені він не хотів без дозволу пані Драгоманової. Ті листи представляють для мене деякий капітал, якого я буду доходити, тому я хотів би знати, чи пані Др[агоманов]а дозволила Павликові продати листи в треті, ще й до того клерикальні руки» [т. 50, с. 423].

⁸⁴ *Драгоманова Людмила Михайлівна* (у дівочтві — Кучинська; 1842–1918) — українська громадська діячка, художниця, перекладачка. Дружина Михайла Драгоманова.

⁸⁵ *Чи они були друковані?* — листи І. Франка до М. Драгоманова були опубліковані 1928 р. з переднім словом академіків Михайла Грушевського та Кирила Студинського. Див.: Матеріали для культурної й громадської історії За-

На днях дістала вибір творів І. Ф[ранка], видане Наук[овим] Тов[ариством] ім. Шевченка. Видання гарне і серйозне, але знову повторюю те саме. Оце тільки те, на що здобулося Т[овариство] Ш[евченка], а де ж заповіт Тата, що відписав всі манускрипти Т[овариству] Ш[евченка]. Що зробили з тим добром⁸⁶, що дісталось їм в руки, ті люди, що мали це добро зберігати і передати поколінням?

Зрештою, ліпше про це не писати, бо це викликає тільки непотрібне огірчення і зневіру в людей.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 4 вересня [19]56.

П. С. Слідуючі томи поезій вишлю на днях.

хідної України. Видає Комісія Західної України Всеукраїнської Академії наук. Т. 1 : Листування І. Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. Київ, 1928. 508 с. Це рідкісне видання було перевидано до 150-річчя від дня народження І. Франка у Львові 2006 р.: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 560 с.

⁸⁶ *...заповіт Тата, що відписав всі манускрипти Т[овариству] Ш[евченка]. Що зробили з тим добром...* — 1916 р. після смерті Івана Франка його архів і бібліотеку, згідно із заповітом, передано НТШ. Роботу над упорядкуванням архіву і бібліотеки письменника розпочав Володимир Дорошенко, що на той час був керівником Бібліотеки НТШ. В. Дорошенко склав перший опис архіву І. Франка. Згодом упорядкування бібліотеки продовжив М. Тершаковець. У 1920-х роках досліджував архів акад. Михайло Возняк, давні рукописи опрацьовував Ярослав Гординський. У 1930-х роках до упорядкування архіву та бібліотеки І. Франка долучилася Марія Деркач. У цей час архів Франка був доступний дуже обмеженому колу дослідників (головним чином лише членам НТШ). У січні 1940 р. бібліотеку НТШ передано Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, а архів — у відділ рукописів цієї бібліотеки (нині Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника). У серпні 1949 р. ухвалено рішення про перенесення архіву та бібліотеки Івана Франка до Києва. А в січні 1950 р. архів і бібліотеку письменника передано Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де він і зберігається до сьогодні. Бібліотекою Івана Франка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка завідував Тарас Франко, який і продовжив її каталогізацію та систематизацію.

⁸⁷ *«Жіночий світ» — див. примітку 26.*

№ 6

[Торонто 24 вересня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибачте, що тільки тепер відписую Вам, але сама не знаю, де того часу взяти на все. Вісім годин працюю як сестра милосердя в шпитали, а решта часу мені має вистарчати на все. Мої життєві справи мусіла зредувувати на мінімум часу, бо цього року приходить займатися і іншими справами, в першу міру — це переписка з людьми, з котрими прийшлося цього ювілейного року нав'язати зв'язки, а потім нібито зачала щось писати. Я сама на моє писання дивлюся досить скептично, але люде, що читають мої статті, кажуть, що пишу не зле, а деякі часописи стало просять щось написати («Жіночий світ»⁸⁷, «Канадійський фермер»⁸⁸). Я, так як і Ви, відчуваю брак матеріялів, і все більш менш приходить писати з пам'яти, але пам'ять річ зрадлива і дуже часто фантазія підсуває щось свого, чого в пам'яти не знаходиш.

Одним словом написала Свої спомини. Як будуть надруковані до кінця, вишлю Вам «Гомін України»⁸⁹, щоб Ви мої спомини критикували.

Я «Свободи» не купую, але все збираюся попросити їх, аби мені прислали всі числа «Свободи» за цілий рік, бо хочу мати все, що там містилося про Тата⁹⁰.

Не знаю, що Ви про Тата написали в «Свободі», як перечитаю, тоді напишу Вам свою думку.

⁸⁸ «Канадійський фермер» — українська щотижнева газета, яка виходила у Вінніпезі в 1903–1981 рр.

⁸⁹ Як будуть надруковані до кінця, вишлю Вам «Гомін України»... — у вересні 1956 р. спогади А. Франко-Ключко «Д-р Іван Франко і його родина» почали друкуватися в газеті «Гомін України» (№ 37–49). Одначе повністю опубліковані не були, 8 грудня в газеті з'явилося повідомлення про те, що публікація спогадів переривається, оскільки невдовзі вийде книга (№ 50. С. 1). Сама ж книга споминів з'явилася в березні 1957 р.

⁹⁰ ...всі числа «Свободи» за цілий рік, бо хочу мати все, що там містилося про Тата. — упродовж ювілейного року в газеті «Свобода» друкувалися статті про творчість Франка пера Б. Кравціва, Б. Лепкого, Ю. Лавріненка, К. Кисилевського, Гр. Лужницького, О. Кульчицького, В. Яніва, В. Мудрого, Л. Луціва, А. Рудницького, М. Рудницької, В. Настича, В. Дорошенка, а також спогади про Франка І. Домбчевської, О. Залеського, Д. Бучинського, О. Стасюк-Мандзяк, П. Зубрицького, Яр. Гриневича.

Томи творів, про котрі Ви згадуєте і котрі Ви ще не мали, перешлю Вам на днях. Ваші статті, котрі Ви мені переслали разом з книжками, я дістала і дуже Вам за них дякую. Чи у Вас часом нема яких політичних статей Тата, але они всі майже були друковані в часописах і відбитки тяжко тепер знайти.

Переглядаючи ці 20 томів татових творів, поволі відкривається, що там багато річей не помістили. Я про це раз мала нагоду говорити з одним «прогресивцем», а він мені на це сказав: «В цім виданню багато річей не поміщено, але предвидиться видання в 90 томів і це видання буде повне». Двадцятого тому я не маю і не знаю, чи мені його вишлють, бо можливо поставляться до мене ворожо, як побачили, що я не хочу іти їм на руку.

В томі 5 є повісті, в томі 12 — поеми, в 7 — повісті, в 8 — повісті, в 9 — драматичні твори, 14 і 15 — поетичні переклади, 16, 17, 18 — літературно-критичні статті. 20 тому не дістала і не знаю, чи дістану, але думаю, що тут буде можна купити.

Тепер прошу написати, котрі властиво томи ще хотіли би мати.

Дві статті, про котрі згадуєте, я не найшла. «Не пора» також немає, ані «Розвивайся ти, зелений дубе», але «Великі Роковини» єсть.

Напишіть, які томи Ви би ще хотіли мати, тоді Вам пришлю.

З глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 24 вересня [19]56.

№ 7

[Торонто, 6 жовтня 1956 р.]

Високоповажаний Пане професор.

Вчора я вислала Вам дальші томи. Думаю, що на цім Ваше заінтересовання буде вичерпане. Можливо, що Вам буде цікаво переглянути спомини Тараса про Тата ⁹¹. Якраз я їх дістала. Щодо моїх споминів, то бачу, що Вам лишився лише один закид, а те то, що я закидую Грушевському плягіят. І після Вашої думки, це сплетні і брехня. Отож, скажу Вам, відки я то взяла. Ще в часі, коли

⁹¹ ...спомини Тараса про Тата. — ідеться про вид.: Франко Т. Про батька : статті, спогади, розповіді і нариси. Київ : Радянський письменник, 1956. 228 с. За життя автора вийшли також ще два перевидання цієї книги: у 1964 і 1966 рр.

я училася в учительській семінарії, учив нас історії проф. Томашівський⁹², і він нам це сказав, що Гру[шевський] послуговувався працями студентів, котрі хотіли мати підписані кольоквії. Також я про це говорила з одним професором університету, і він сказав мені, що це річ звичайна і що всі професори роблять це, і на основі праць студентів пишуть великі книги. Так сказати б, вони підготовляють їм скелет, а професор додає форму. Так що в моїм случаю те, що я написала про Груш[евського], не була для нього жадна обида, а просто подання факту, котрий нам в школі проголосив проф. Томашівський. Зрештою, добре би було Вам самому перечитати, що пише про Груш[евського] Томашівський. Я, на жаль, цієї книжки не могу дістати.

Зрештою, я Вам не дивуюся, що Ви стаєте так дуже в обороні Груш[евського]. Ви ж також були між тими, що працювали з ним, і Вам випадає його боронити. Пані Книш⁹³ найшла десь таку річ, що були вибори в НТШ. Всі, що стояли коло Грушевського, дістали ріжні посади, а для Франка нічо не лишилося, а щоби і його не залишити, бо це якось не випадало, то його назначили *магазинером*⁹⁴.

На це лиш Вам скажу, що те, що я написала, — це все правда і всюди її буду повторяти, не тільки з мого суб'єктивного почуття, а з почуття тої страшної обиди, яку зазнавав Франко від тодішнього громадянства і кождому скажу це в очі, так як кажу Вам це. А хто на це обурюється, то тільки тому, що, як кажуть, «правда коле очі».

Недавно я була на однім святкуванні Татового ювілею і промовець назвав всіх, що жили в часах Тата, «пігмеями», але ж тут же не оминув себе самого назвати другим Франком, рівноцінним з ним, тим, що написав брошуру, як він сам каже, ревеляційну, що має перевернути цілий світ догори ногами, і за написання котрої большевики бігають за ним і хочять його кіднапувати (в його уяві), і він втікає з одного міста до другого. Він здивувався, що я йому за його промову не дякувала, а я зробила це прямо інстинктивно, дивлячися на него з огидою, знаючи його минуле, як мама казала, «подноготную». Оце, може, і є моя хиба, що дещо знаю про людей

⁹² ...проф. Томашівський... — див. примітку 55.

⁹³ Книш Ірена (1909–2006) — українська письменниця, публіцистка, дослідниця жіночого руху. Авторка книги «Іван Франко та рівноправність жінки» (1956).

⁹⁴ *Магазинер* — тут: завскладу.

з того другого боку, і коли треба їх хвалити і підносити їх заслуги під небо, моя пам'ять мені висуває оці їх заховані моменти і ніяк похвала не виходить.

Ви пишете, що збираються святкувати знов в Нью-Йорку ювілей⁹⁵, але я читала, що це вже зроблено, але мене ніхто туди не запрошував, хотя й я була би охотно туди поїхала. Але я сама нікуди не напрошуюсь, але, якщо би це мало бути актуальне, то я би мусіла дістати офіційльне запрошення на англійській мові, щоби могли дістати завчасу візу від ам[ериканського] конзуля, бо поки що не маю «сітієншіп»⁹⁶, а тільки австрійський паспорт.

Це пишу на случай, якби хто Вас питався, чи могла би я приїхати. Недавно я їздила до Рочестер⁹⁷ і звіткам комітет телеграфічно дістав візу в ам[ериканського] конзуля для мене.

Спогади ріжних людей, що вийшов⁹⁸ у Львові⁹⁹, не думаю, щоби був дуже цікавий, бо все це робиться на одно копито, щоби як-

⁹⁵ ...збираються святкувати знов в Нью-Йорку ювілей, але я читала, що це вже зроблено... — 12 і 13 травня 1956 р. у Нью-Йорку в приміщенні Колумбійського університету з нагоди 100-річчя від Дня народження І. Франка відбулася ювілейна конференція НТШ. В. Дорошенко на цій конференції виголосив доповідь «Скорбний шлях Івана Франка» (див.: НТШ вшанувало роковини Івана Франка окремою науковою конференцією. *Свобода*. 1956. Чис. 91. Від 15.V. С. 1). Анна Франко-Ключко на цих святкуваннях не була. Окрім цього, 4 і 5 серпня відбулася національна маніфестація «Поклін І. Франкові», яку організував Святочний комітет Організацій Визвольного Фронту в Нью-Йорку. 30 вересня 1956 р. у театрі в Нью-Йорку відбулася ювілейна імпреза з нагоди народин Франка (промову виголосив др. М. Шлемкевич та було посталено драматичну версію «Мойсея» І. Франка). Див.: В Ньюарку створений Комітет Святкування 100-ліття народин Івана Франка. *Свобода*. 1956. Чис. 130. Від 11.VII. С. 1; Понад 1200 осіб на імпрезі в сторіччя Ів. Франка в Ньюарку. *Свобода*. 1956. Чис. 188. Від 2.X. С. 1). 22 грудня 1956 р. у Нью-Йорку відбулася Франківська конференція УВАН, на якій В. Дорошенко виголосив доповідь «І. Франко і М. Грушевський». Текст доповіді було опубліковано в журналі «Сучасність» 1962 р. (№ 1, с. 16–36; № 2, с. 10–23). Відповіддю на цю статтю стала публікація А. Франко-Ключко «В обороні правди» («Гомін України», 1963, № 28–30, 33. 36, 40, 41–47).

⁹⁶ *Citizenship* — citizenship (англ.) — громадянство.

⁹⁷ Недавно я їздила до Рочестер... — у вересні 1956 р. А. Франко-Ключко разом зі своїм сином Мироном, невісткою Надею та онучкою Галею їздила на ювілейні святкування з нагоди 100-літнього ювілею І. Франка до Рочестера (США). Про ці відвідини вона залишила подорожній нарис «Там, де плекають українські традиції» («Свобода», 1956, № 221, від 16.XI, с. 2).

⁹⁸ Так у тексті.

⁹⁹ Спогади ріжних людей, що вийшов у Львові... — див. примітку 19.

найцілніше заховати Татові національні змагання, а видвигнути комуністичні, і ці всі спогади виходять вже в зародку фальшиві.

Ще вернуся до моїх споминів. Те, що Ви пишете, що мої спомини дають яку-небудь зброю проти націоналістів, — це абсурд, бо цю зброю дали їм вже давно Грушевський і компанія, бо інакше була би Самостійна Україна. Мої спомини може тільки пригадали тут і там, що такі креатури, як Грушевський, не можуть мати місце в будованню Батьківщини, бо до великого діла треба мати чисте серце і благородну непродайну душу, чого у Грушевського і компанії не було.

Майбутніх провідників треба виховати на високих ідеалах Івана Франка, а не на фальшивих догмах божків типа Сталіна¹⁰⁰, Винниченка¹⁰¹ і Грушевського.

Пишу так, як думаю, може, Вам це не всмак, то носіться даліше з своїм Грушевським як найвищим ідеалом української нації, бо це як давно, так і нині є платне, «що Франко сидів в криміналі і мав старий сурдут».

З глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 6 жовтня [19]56.

№ 8

[Торонто, 12 грудня 1956 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Віригідна особа недавно оповіла мені таку річ про Грушевського: П[ан] Семиренко¹⁰² в Києві передав Грушевському гроші: одну

¹⁰⁰ *Сталін* Йосип Віссаріонович (ім'я при народженні Йосеб Бесаріоніс дзе Джугашвілі; 1878–1953) — радянський диктатор і тиран; генеральний секретар Комуністичної партії СРСР (у 1922–1953 рр.) і голова уряду (у 1941–1953 рр.). За його тоталітарного керівництва в країні поширювалися терор, система доносів, концтаборів, було штучно організовано голодомор в Україні та масове знищення української інтелігенції.

¹⁰¹ *Винниченко* Володимир Кирилович (1880–1951) — український політичний і громадський діяч, письменник. У цьому контексті А. Франко, вочевидь, ставить в один ряд Сталіна, Грушевського й Винниченка як діячів «лівого» ідеологічного спрямування, що сповідували соціалістичні ідеї і нехтували національним питанням.

¹⁰² ...П[ан] Семиренко... — тут, очевидно, ідеться про Василя Федоровича Симиренка (1835–1915), українського промисловця, технолога у галузі цукроваріння, мецената, котрий 1912 р. пожертвував (за посередництвом М. Грушевського) 100 тисяч рублів для НТШ (на купівлю нового будинку, на бібліотеку, друкарню тощо).

суму для НТШ у Львові, а другу суму для мого Батька. Грушевський ці гроші ужив на будову свого дому в Києві¹⁰³. З цієї причини був на него громадський суд. Тоді він передав НТШ суму, йому призначену, але грошей пересланих для Івана Франка не віддав ані Семиренко, ані Франкови.

Цей малий факт най буде для Вас ще одним образом Вашого знаменитого історика. Для того, що про цю справу точно сама не знаю, тільки неясно собі пригадую, як мама з татом багато разів згадувала Семиренка, то ж публікувати тимчасом її не буду.

Але помимо того навіть, коли згадую наше життя, котре і в десятих часті я в своїх споминах не представила так, як було, і старалася скрасити по можливості і представляти річи в далеко відраднішій світлі, все і завсігди назву Грушевського підлою креатурою і зовсім не жалію, що його так назвала.

Ви, розуміється, ані не бували в нас дома і не цікавилися, як ми жиємо. Мені сказала одна пані: «Ми не знали, що Франко був такий великий», хоч би вже тільки для того, бо Франко був бідний, а Грушевський був багатий, то й став він для Вас всіх світилом.

Ви не були в Києві, то ж не знаєте докладно, якою людиною виявив себе Грушевський як громадянин України.

Зрештою, мені байдуже, як Ви до цього ставитеся. Мені тільки не байдуже, і це мене дуже неприємно вразило, що Ви не видержали і стали вихвалювати Грушевського, мовби хотіли моє обвинувачення паралізувати. На це мали Ви ще час робити в наступному році, а не в ювілейнім році Івана Франка, тим більше, що Ви мене стільки раз запевняли, як високо Ви його ціните.

¹⁰³ *...на будову свого дому в Києві.* — очевидно, Анна Франко тут має на увазі садибу в Києві на вул. Паньківській, 9/14, що її купила родина Грушевських у липні 1908 р. На час купівлі маєток складався з фруктового саду на 70 дерев та двох будинків: одноповерхового, який виходив на вулицю (через місяць після купівлі його знесли), та триповерхового, розташованого у дворі (тут сьогодні розміщений музей Михайла Грушевського). За садибу заплатили 46 700 рублів. Упродовж 1908–1909 рр. на території маєтку споруджено прибутковий «фамільний дім» — шестиповерховий будинок з мансардою, що був оздоблений в українському стилі за проектом архітектора Василя Кричевського. Кошторис будови складав 165 тисяч рублів, з яких 85 тисяч рублів була банківська позика. Восени 1909 р. М. Грушевський вселився в новий будинок, де мешкав у квартирі № 12. У січні 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ під керівництвом М. Муравйова цей будинок був цілеспрямовано зруйнований.

Тут, в Торонті, на концерті Кук-у¹⁰⁴ п[ан] Р в своїй надзвичайно цінній промові майже при кінці ні з того, ні з сього сказав: «А от тепер додаю: виступають люди проти Грушевського...» і зачав вихвалити заслуги Гр[ушевського] як історика, цитуючи найновішу статтю. Це було зовсім не до речі і вияв тенденційного поборювання того, що я про Грушевського написала.

Если б він хоч одним словом зачепив мене, то я б вийшла з салі. Але він вилишив всякі особисті натяки і напади, однак несмак сказаного залишився.

Не збираюся Вас переконувати і наvertати на мою віру, тільки маю вражіння, що тим, що Ви не видержали і дочепили в цей рік Грушевського, Вашу любов і пошану до Франка цим негуєте, а ці всі гарні статті, що Ви про него написали в цім році, мали за ціль (як самі пишете), щоби зібрати гроші, аби купити його твори. Безперечно, ціль благородна.

Дивує мене, що дотепер не відіслали Ви мені ті книжки, котрі я Вам впоследнє вислала. Прошу це зробити і то негайно, бо їх потребу. Вчора я дістала послідній том 20, що містить в собі листи і то лише малу частину. Цікаво, чи они будуть друкувати всі твори Тата в 100 томах, як заповіли¹⁰⁵.

Прошу прийняти бажання Веселих Свят і щасливого Нового Року

Остаю з глибокою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 12 грудня [19]56.

№ 9

[Торонто 18 січня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Вибаchte, що якраз в несамовитий розгар Різдвяних Свят я просила Вас прислати мені Татові книжки, але я обіцяла визичити ціле видання тутешньому студентському кружку, щоби вони могли зро-

¹⁰⁴ ...в Торонті, на концерті Кук-у... — 25 листопада в Торонто у великій залі кінотеатру «Одеон» відбулася урочиста академія з нагоди 100-ліття з дня народження Івана Франка, яку організував Комітет українців Канади. На цьому святі з доповіддю виступив доцент В. Ревуцький та А. Франко-Ключко, яка поділилася спогадами про батька (З хроніки Торонто. *Гомін України*. 1956. № 49. Від 1. XII. С. 7).

¹⁰⁵ ...твори Тата в 100 томах... — див. примітку 58.

бити виставу в університеті. Як показалося цю виставу, що мала відбутися кінцем грудня м[инулого] р[оку], тільки змогли студенти зробити тепер в січні. Рівно ж показалося, що мають тільки два вікна і там багато книжок не ввійде, і моїх книжок не взяли, тож маю змогу післати їх Вам, якраз ті, котрі Ви бажаєте. Вистава буде тривати цілий місяць, і якби книжки вони взяли, то не могла би я їх Вам післати аж після місяця.

Ще раз поверну до Грушевського а надіюся, що послідний раз, бо вже мені надійло з Вами про него полемізувати *, бо це оказується кидати горохом о стіну.

Крім інших, моя ціль є також та, щоби письменники, що пишуть про мого Батька, такі, як Ви, не причіплювали тут же такі особи як Грушевський або Павлик ¹⁰⁶, що були характерами темними, від'ємними, а в життю Франка відіграли ролю підлу і фальшиву. Тут зацитую Ваші слова. Кажете: «Іван Франко такий великий, що для його величі не потрібно ані Грушевського, ані нікого іншого». Можете собі величати під небо Грушевського, але не лучить його з І. Франком, де того не конче треба, немовби без того Грушевського Франко не був би такий великий.

Але лишім це. Мене цікавить одно питання. Я надіюся, Ви зможете мені його вияснити. Яким способом виїхав Грушевський на Совіти? Знаю, що він в той час був з родиною в Празі ¹⁰⁷. Чи він

* Помилково «польонізувати».

¹⁰⁶ Павлик Михайло Іванович (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. У 1878–1879 рр. видавав у Львові журнал «Громадський друг», альманахи «Дзвін», «Молот» (разом з І. Франком) та ін. Автор оповідань «Юрко Куликів» (1878), «Ребенщуків Тетяна», (1876, надрук. 1878), повісті «Пропавший чоловік» (1876), бібліографічного покажчика «Спис творів Івана Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності». Взаємини М. Павлика та І. Франка упродовж 40-літнього їх знайомства пройшли різні етапи: від дружніх, приятельських (часу «соціалістичного» процесу 1877–1878 рр. та організації у 1890 р. «Русько-української радикальної партії», активними членами якої вони обоє були), через період їх значного охолодження (з сер. 90-х років, коли І. Франко поступово відійшов від радикального руху і 1899 р. вступив до Націонал-демократичної партії) та аж до різкої неації та заперечення (із поч. 1900-х рр., особливо виявилось у статті Івана Франка «Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки», 1905). А. Ключко оцінювала постань Павлика у своїй мемуарній спадщині різко негативно.

¹⁰⁷ ...він в той час був з родиною в Празі. — у березні 1919 р. М. Грушевський емігрував до Чехословаччини і оселився у Празі, згодом у Відні. У березні 1924 р. переїхав до Києва.

сам старався, щоби його туди прийняли, чи они йому запропонували і на яких умовах він туди поїхав. Мій брат Петро перший раз поїхав туди ¹⁰⁸ на пропозицію стати професором хемії на політехніці в Харкові, бо серед нашого громадянства праці свого фаху дістати не міг. Другий раз його вивезли енкаведисти ¹⁰⁹ і певно по дорозі зліквідували. Що Грушевський заплатив за свої симпатії до комуністів цього він сам міг очікувати, чого надіявся від них, можна догадатися, але чим заплатив за дозвіл в'їзду, не знаємо. Цікаво, чи Ви про це все знаєте і чи Ви про це написали в своїй статті про Грушевського? ¹¹⁰

Тепер читаю Гудзенка «Упадок велетня»¹¹¹ і так видно ясно, чим мусли платити інтелектуали за свої професури, академіки і ректори.

Це дуже би було цікаво в'яснити, я хотіла би перечитати Вашу статтю про Грушевського, не думаю, що Ви змогли проминути такий важний факт, як поїздку до Совітів. Якщо така стаття єсть, прошу мені написати, де вона друкована.

¹⁰⁸ *Мій брат Петро перший раз поїхав туди...* — навесні 1931 р. Петро Франко разом із групою польських інженерів відповідно до підписаної з радянським урядом угоди на запрошення Вищої Ради Народного Господарства виїхав до Харкова, де працював у Науково-дослідному інституті прикладної фізико-хімії (1931–1933) та в Інституті молочної промисловости (1933–1936). Також викладав курс хімії в Харківському політехнічному інституті.

¹⁰⁹ *Другий раз його вивезли енкаведисти...* — 28 червня 1941 р. під приводом «евакуації» Петра Франка арештувало НКВД і вивезло в невідомому напрямку. *Див. примітку 25.*

¹¹⁰ *...в своїй статті про Грушевського?* — у статті «Перший президент відновленої Української держави» В. Дорошенко писав, що вимогою повернення М. Грушевського в Україну було невтручання в політику: «І Грушевський цю умову прийняв, але не дав советському урядові жадних обіцянок на його користь, крім однієї, що не виступатиме прилюдно проти советської влади. І Грушевський ніде і ніколи не виступав хоч би з найстриманішою заявою про свою піддержку своветського уряду й ладу, ні на словах, ні на письмі, не зважаючи на спроби большевиків намовити його до цього («Овид» (Чикаго), 1957, ч. 2/3 (79/80), с. 30).

¹¹¹ *...читаю Гудзенка «Упадок велетня»...* — ідеться про роман «Падіння титана» (про останні роки Максима Горького), що його написав колишній радянський шифрувальник посольства СРСР в Канаді Ігор Сергійович Гузенко (1919–1982), який 1945 р., одразу по закінченні війни, передав канадській стороні документи та шифрограми з даними радянської агентури. 1955 р. цей роман було номіновано на Нобелівську премію.

Тепер ще одно питання: Чи пригадуєте собі, в книгарні НТШ у Львові в ринку в той самий час, як там служила пані Панкевичева, жінка маляра Панкевича¹¹², служив молодий пан, пристійний, симпатичний і привітний. Чи, може, случайно пригадуєте собі його ім'я?

Можливо, що в списку службовців він був десь записаний. Мені конче би хотілось знати його прізвище.

Ваші статті дістала і щиро дякую за вислання їх мені. Чи справді «Свобода» видрукує всі статті, друковані про Франка в минулому році? Як це справді так буде, дуже хочу мати цю книжку.

Щодо моїх споминів, то зовсім не маю нічого проти того, що люде пишуть. Це значить, що ними цікавляться, гірше як би було, якби мовчали. А що пишуть, це дуже мало держиться глузду, от хоч би те, що написала «Мета»¹¹³, або знов якийсь юдофіл написав, що то неправда, що я написала, що в Галичині по селах було по 20 корчем і що жиди висисали весь добробут з нашого народу. Такі критики тільки самі себе соромлять, і я на них «чхаю», як би сказав Тато.

Не думаю ані Вас ляяти, ані Вам докоряти, я ж не можу рівнятися і не хочу до всіх наших світил. А що я написала спомини, це тільки так случайно, захотілося зробити добре діло і тільки.

Книжки вишлю на днях.

З глибокою пошаною

Ганна Ключко.

Торонто, 18 січня [19]57 р.

Вибачте за недокладну адресу, але це виходить якось зовсім slučajно.

¹¹² ...пані Панкевичева, жінка маляра Панкевича... — ідеться про Климентину Климівну Панькевич (у дівочтві — Волянська; ?–1941), дружину українського художника, літератора і громадського діяча Юліана Івановича Панькевича (1863–1933). Працювала касиркою, а згодом директоркою книгарні НТШ (див.: К. М. [Малицька К.] Климентина з Волянських Панькевичева. *Українські вісті*. 1941. Чис. 31. Від 10.VIII. С. 5).

¹¹³ «Мета» — газета, що виходила в Мюнхені.

№ 10

[Торонто, 24 березня 1957 р.]

Високоповажний Пане Професор.

Минувшого тижня післала я Вам татові книжки, які Ви ще хотіли переглянути. Думаю, що Ви вже їх дістали.

Ваші розвідки про мого Батька дуже ціную уже тим, що протягом року [19]56 Ви надрукували їх цілий цикл¹¹⁴ а цим способом освітлюєте Франка з різних сторін його літературної праці. Вони мають велику ще цінність тим, що написані приступно і виразисто, чим зпопуляризують постать Франка серед загалу. Оці ваші розвідки можу протиставити розвідкам написаним високопарним стилем наших неоклясиків¹¹⁵, котрі я би назвала «блискучий барок». Маса окрас, маса високопарних слів часом навіть закриває властиву суть річи, слідкуєш їй може навіть з захопленням, але в кінці можеш сказати: а де ж властиво Франко? Я чула дві промови такого роду і я особисто далеко більш ціную може не так в кольорових красках більш скромну, але ясну і кожному зрозумілу розвідку, так писав Тато, і так пишете Ви.

Хоча я обіцяла собі більш не писати до Вас про Грушевського, то значить не кидати горохом об стіну, але Ваша стаття про него в «Овиді»¹¹⁶, а ще до того в першій числі, а ще до того з його портретом на першій сторінці, доводять мене до того, щоб знов про него писати.

Велика Ваша заслуга, що Ви стараєтесь його вибілювати, закрити всі мінуси, а всюди підчеркувати, яка він заслужена людина і скільки він натерпівся, але я повторю Ваші слова (не наводячи їх), що Ви сказали про Сироїда.

¹¹⁴ ...протягом року [19]56 Ви надрукували їх цілий цикл... — ідеться про праці: Дорошенко В. Великий Каменярь: Життя і заслуги Івана Франка: З нагоди 100-ліття народження і 40-ліття смерті. Вінніпег: Вид. КУК, 1956. 63 с.; Його ж. Любов у житті Івана Франка. Календар «Свободи» на р. 1956. Нью-Йорк, 1956. С. 29–31; Його-таки. Наукова діяльність Івана Франка. Київ (Філадельфія). 1956. № 4 (липень-серпень). С. 174–183. Див. також примітку 46.

¹¹⁵ Неоклясики — група українських письменників-модерністів, що виникла у 1920-х роках, до якої входили Микола Зеров, Максим Рильський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен). У своїй творчості неокласики орієнтувалися на античну класику, довершену поетичну форму, раціоналізм, філософічність вислову, книжну образність.

¹¹⁶ ...Ваша стаття про него в «Овиді»... — ідеться про статтю: Дорошенко В. Перший президент відновленої Української держави. Овід (Чикаго). 1957. Ч. 1 (78). С. 23–27; Ч. 2/3 (79/80). С. 27–32.

Про ролю, яку він відіграв бувши в Центральній Раді і її наслідки Ви делікатно замовчуєте, хоча це якраз найважніше, бо там він показав свій характер і всеціло був відповідальний за всі неудачі і поразки нашої держави. Вам на оправдання можна тільки сказати, що Ви на той час в Києві не були і про це все не знаєте. Атенат на Грушевського автентично поданий мною в моїх споминах ¹¹⁷, бо якраз я була то в той час в вистібулю Ц[ентральної] Р[ади], як почувся вистріл, ми всі вибігли на двір, коло його візника було вже збіговище і тут же на місці ми почули, що був атенат на Грушевського. А тільки тому неудачний, що жінка Грушевського ¹¹⁸, що виступила з візника, перша побачила молодого чоловіка з револьвером, націленим на Грушевського, підбила йому руку, і вистріл полетів в воздух. Розуміється, це все старали[ся] затушувати, але ми про це докладно знали.

В Вашій статті все ж таки проскочила одна черточка, котру хто вміє читати, розуміє. Ви пишете «...він жив на звіринці в укритю, побоюючись за своє життя» ...Оце якраз і вся суть, він тільки побоювався за своє життя і то за своє «добре життя» і то серед своїх, серед свого народу.

Дуже було би цікаво ширше написати про цього Сироїда, російського провокатора, в яким зв'язку він був з Грушевським. Про його функцію я довідалась в Києві і дивно якраз це, що він найшов працю в книгарні НТШ і був, як було видно, в ласці у Грушевського.

Дуже мало Ви пишете про обставини, серед яких Грушевський виїхав до Совітів, мусіла бути переписка, якісь умови, бо ж Грушевський був голова держави, котру большевики нищили, а не припускаю, що він був настільки наївний і вірив їм?

¹¹⁷ *Атенат на Грушевського автентично поданий мною в моїх споминах.* — у своїх споминах Анна пише, що на Грушевського було здійснена невдалий замах, виконавцем якого був студент, який «чудом спався з-під Крут», але «щоб це затушувати, казали, що це комуніст-большевик» (Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. С. 116). В. Дорошенко згадує про замах на М. Грушевського, який відбувся у ніч з 29 на 30 квітня 1918 р., коли «якийсь військовик», який йшов біля екіпажу, у якому їхав Грушевський, хотів заколотити його багнетом, але «тільки надрапав руку» (Дорошенко В. Перший президент відновленої Української держави. *Овид.* 1957. Чис. 2/3. С. 29).

¹¹⁸ *...жінка Грушевського...* — Марія-Іванна Сильвестрівна Грушевська (у дівоцтві — Вояківська; 1868–1948) — українська перекладачка, учителька, дружина Михайла Грушевського.

Ваша розвідка про Грушевського цінна, тільки шкода, що Ви не представляєте його об'єктивно, виставляючи на показ тільки його заслуги навіть із сумнівного гатунку.

Мені прислала одна пані лист, котрий Вам посилаю, і я би хотіла знати, в якій статті Ви щось писали про маму ¹¹⁹, хотіла би я це прочитати.

Коли я була в Чикаго ¹²⁰, один студент пана Бабія сказав мені, що Бабій ¹²¹ на викладах дуже погано висловлювався про мою маму, так що самим студентам було прикро і противно його слухати. Я про це сказала Бабієви, він зразу сказав, що це неправда, що він не пригадує собі і т. д.

Не знаю, що писали про маму Ви, але скажу Вам наперед: тоді, коли Ви заступаєтесь за Грушевського як за святого, в той самий час мали би кидати болото на маму, — як би це виглядало? Думаю, що людина мусить бути послідовна, тим більше, що мама була хвора ¹²².

¹¹⁹ ...в якій статті Ви щось писали про маму... — у своїх мемуарах «Іван Франко (Зі споминів автора)» («Свобода», 1952, чис. 139, 142, 149) та в статті «Страдницький шлях Івана Фанка» («Свобода», 1956, чис. 165, 166) В. Дорошенко згадує про Ольгу Франко з Хоружинських, її спадкову хворобу, нервозність, непростий характер, безгосподарність та непривітність у спілкуванні з гостями.

¹²⁰ Коли я була в Чикаго... — наприкінці грудня 1956 р. А. Франко-Ключко їздила до Чикаго на урочисту академію з нагоди 100-літнього ювілею свого батька. Про цю поїздку вона залишила подорожній нарис «Це було в Чикаго» («Овид», 1957, чис. 2/3 (79/80). С. 9–11).

¹²¹ Бабій Олесь Йосипович (1897–1975) — український письменник, літературознавець. Член групи поетів-символістів «Митуса», об'єднання українських письменників «Слово». Автор гімну ОУН «Зродилися ми великої години». У 1948 р. емігрував до США, де працював у Чиказькому університеті.

¹²² ...мама була хвора. — ідеться про спадкову психічну хворобу Ольги Федорівни Франко. Перші нервові розлади в її психіці проявилися ще 1898 р. після операції на запалення сліпої кишки. У наступні роки хвороба лише прогресувала. У жовтні 1900 р. І. Франко писав А. Кримському: «У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура (грижа. — Н. Т.), яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілья на тлі зразу еротичнім, а потім релігійнім. Правда, їй тепер уже ліпше <...>, але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже углий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвиливе» (Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 50. Київ: Наукова думка, 1986. С. 158). У часи рецидиву Ольга Федорівна ставала особливо нервовою, драгтіливою, так що навіть до найближчих і найрідніших людей була агресивною. «Наше життя вдома стало пеклом», — згадувала Анна Франко-Ключко (Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. Торонто : Ліга визволення

Посилаю Вам мої спомини і спомини Тараса ¹²³. Я рішила мої спомини нікому не посилати. Раз тому, що видавництво без мого відома ужило мої спомини як пропаганду для своєї партії, чого навіть не зробили більшовики, друкуючи мої спомини, по друге, не хочу щоби люде думали, що, посилаючи книжку, допрошуюсь чиегось співчуття. Книжки є до продажу в книгарні «Плай» або напишіть до видавництва «Гомону України», щоб Вам вислали.

З правдивою пошаною Анна Ключко.

Торонто, 24 марта [19]57.

Чи бачили Ви той збірник споминів, що був друкований у Львові ¹²⁴ і чи його можна де дістати, бо я цікава, як вони надрукували мої спомини.

№ 11

[Торонто, 17 квітня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Щодо післаних мною Вам книжок і Вашого запиту, як довго можете їх у себе держати, повідомляю Вас, що нині вже нема такого згону, щоби я їх мусіла мати скоро назад. З другого боку, ці книжки хочу мати стало у себе, бо все може зайти потреба щось з них виписати чи прочитати. То ж думаю, що буде найліпше, як Ви пришлете їх мені частинно, значиться прим[іром] по дві або по три з поступом Вами прочитання. Чим скорше це зробите, тим буде ліпше. Щодо споминів я якось ніяк не відважуюсь зайти до комкрамниці. Вони мене вже там знають, дивляться на мене ворожо і зачинають дурацькі розмови, а це мені зовсім неприємно. Можливо, що зможу когось туди післати, аби мені не йти самій.

Я в своїх споминах писала про наші родинні справи, про маму і тата і там старалась я подати правдиві спомини, відкинувши ту

України, 1956. С. 79.). Лікування у шпиталях для душевнохворих приносило лише тимчасове полегшення. Стани нервового роздратування і шалу чергувалися з періодами ремісії упродовж усього наступного життя Ольги Франко.

¹²³ ...мої спомини і спомини Тараса. — ідеться про видання: Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. Торонто : Ліга визволення України, 1956. 132 с.; Франко Т. Про батька : статті, спогади, розповіді і нариси. Київ : Радянський письменник, 1956. 228 с.

¹²⁴ ...збірник споминів, що був друкований у Львові... — див. примітку 19.

¹²⁵ ...до святкування штовхнули еміграцію українці з СРСР... — тут, оче-

всю брехню, яку різні письменники то ту, то там наліплювали до того всего, що торкалось нашої родини, шукаючи вини одні у мами, другі у тата. Я старалась скристалізувати і вивести на чисту воду правдивий стан, бо ні мама, ані тато не були тут винні, а було винне громадянство, що всіми способами підцінювали вартість і значіння Франка, холоднокровно дивились на те, як він жив в вічному недостатку, а в часі хвороби навіть і в нужді, а його дружина майже в лахманах умово хвора бігала по вулицях Львова.

Від моєї ранньої молодості моє життя було затроєне тим всім, що я бачила, і обставинами, серед котрих я жила, але я наклала всі старання, по можливості опановуючи мої почування, і старалась представити образ так, як він був. Мені байдужа критика, не важні для мене ані похвали, ані догани, я подала факти так, як вони були, а завданням людей єсть порпатися в чужім горю і обвинувачувати то Франка, то його жінку, а також і його дітей.

Безсовісно і безсумлінно обкидували і очернювали болотом люде мою маму і Батька, щоби тільки закрити свою підлоту і низкість. А Грушевський мав право викинути Тата на вулицю, бо він був богач і мав слово, і його із-за цього слухали і поважали.

Нині всі панегірики не мають жадного значіння для самого Тата, а я дивлюся на святкування його ювілею з цього погляду. Зрештою, до святкування штовхнули еміграцію українці з Світів¹²⁵ і отворили очі, що І. Франко був геній не менше за геніїв світа.

Пишу це все, бо це моє глибоке переконання, підтверджене ще тими всіми святкуваннями, на котрі мене запрошували – можливо, моя вина, що я дивлюся в суть річи, а не поверхово, як би випадало.

З нагоди Великодних Свят бажаю Вам щасливо провести цей час і не згадувати мене злим словом.

З правдивою пошаною

Анна Ключко.

Торонто, 17 цвітня [19]57 р.

видно, А. Ключко має на увазі те, що святкування 100-літнього ювілею Івана Франка відбувалося у світовому масштабі під патронатом прокомуністичної Всесвітньої ради миру (докладніше див.: Бонь В. Внесок Тараса Франка у відзначення 100-річного ювілею Івана Франка. *Науковий вісник Національного музею Івана Франка*. Львів : [Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка], 2019. Вип. 2 (22) : до 130-річчя з дня народження Тараса Франка. С. 73–87).

№ 12

[Торонто, 10 червня 1957 р.]

Високоповажаний Пане Професор.

Радію, що все ж таки Ви прийшли до того переконання, що те, що я написала про Грушевського, це не є якісь лайки і обчернювання. Я подаю факти, котрі ніхто супротивними фактами не може знегувати, а писання, що така заслужена людина найліпший історик і т. д. це все не може скасувати мого твердження, що це була людина егоїстична і заздрісна аж до дрібниць, а його вина тим більша, що він міг і повинен був Татови допомогти, а що цього не зробив, заслуговує вповні на назву, яку мама йому дала: «Падлец». І тішуся, що Ви не тільки в душі, але і в листі признали мені рацію.

Питаєте, чи писала я вже раніше. Пригадую собі, що ще в зовсім ранній молодості я писала мої переживання вдома. Із-за того, що я все зносила побої і знущання від моїх братів забіяків, а і хоробливі нападки мами, це, як собі пригадую, були жалі, перемішані зі слізми, котрі я виливала на папір в мій пам'яник. Але Петро ¹²⁶ раз найшов його, сильно мене побив за те, що я понаписувала про него, а за решту загрозив мені, що скаже татови, то я і перестала писати.

Як я написала в моїх споминах, я все уважала, що писати так, як Тато не зумію, а писати безвартісні річі не варто. Під натиском мого мужа я написала спомини і тільки тут в соті роковини народжень тата і в його ювілейні святкування я рішилась їх друкувати.

Читаючи те, що люде пишуть, а особливо новочасну англійську популярну літературу, я побачила, що те, що я пишу, якщо не буде ліпше, то не буде багато гірше, тож і взялась писати, як Ви пишете, в старшім віці.

Думаю, що вік не має тут значіння. Отож, писання Тараса і Петра ¹²⁷ все знеохочували мене до писання, бо ні один, ні другий солідно до писання не відносився.

Жалію тільки одне, що не опановую англійську мову до тої міри, щоби на ній писати, бо писати по-українськи без гонорару або за мінімальний я вважаю за крайне понижуюче, бо немов твій твір друкується з ласки. Особливо це відчувається тут, де сотки англійських чи пак канадійських писателів доробляються маєтку. Я ж

¹²⁶ ...Петро... — ідеться про Петра Франка. Див. примітку 22.

¹²⁷ ...Тараса і Петра... — ідеться про братів Анни, Тараса і Петра Франків. Див. примітки 17, 22.

по виснажуючій 8-годинній праці в шпиталі тільки уривкового можу щось написати. От це все. Зрештою, щоби писати, треба не тільки мати час, але і настрій, а життя не складається так, щоби мати той настрій.

Не обвинувачуйте ні маму, ні тата, обоє вони невинні. Це була їх судьба, що Вони зійшлися, а вина тогдішнього громадянства, що не схотіли подати помічну руку Татови, як мені одна пані влучно сказала: «Ми не знали, що Франко був такий великий чоловік». Цим сказано багато, може, і все. Що я написала про маму і наші родинні справи, то я мусіла написати так, бо така була правда. А ті всі, що пишуть і писали, то так, як і Ви, або обвинувачували маму і обкидали її болотом, або обвинувачували тата і також не щадили його.

І Тато, і мама були жертвою галицького ботокудства, і ні пам'ятники, ні жадні святкування, ні жадні «воспівання хвали» цього пятна на Вас всіх не зітруть і зможе тільки стерти з нащадків, як вони підуть його слідами так, як ішли ученики за Ісусом Христом, вигнавши з-поміж себе Юдів Іскаріотів.

Проф. Рудницький¹²⁸ написав мені, що готується збірник пам'яті І. Франка¹²⁹. Я післала йому мою статтю-розвідку про татову поему «Похорон»¹³⁰. Не знаю, чи вона йому підійде, варто щоби і Ви щось йому післали¹³¹. Правда, це без гонорару, але цінний замір проф. Рудницького треба і варто піддержати.

¹²⁸ *Рудницький Ярослав-Богдан Антонович (1910–1995)* — український мово- і літературознавець, фольклорист, президент Української вільної академії наук (у 1955–1969 рр.).

¹²⁹ ...збірник пам'яті І. Франка. — ідеться про вид.: Іван Франко й Франкіана на Заході : статті й матеріяли з приводу століття народин, 1856–1956 / за ред. Яр. Рудницького. Вінніпег : Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. 232 с.

¹³⁰ ...статтю-розвідку про татову поему «Похорон». — цю статтю у згаданому збірнику не було опубліковано. Натомість там побачила світ праця А. Франко-Ключко «Рукописи Івана Франка в Канаді» (див.: Іван Франко й Франкіана на Заході : статті й матеріяли з приводу століття народин, 1856–1956 / за ред. Яр. Рудницького. Вінніпег : Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. С. 85–96). Ця стаття вийшла також окремою відбиткою: Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді: (Листи із Ліпіка, Югославія, та інше). Вінніпег, 1957. 16 с.

¹³¹ ...щоби і Ви щось йому післали. — очевидно, В. Дорошенко не відгукнувся на цю пропозицію, бо в збірнику «Іван Франко й Франкіана на Заході» (Вінніпег, 1957) його статей немає.

Маю обіцяні ще дві книжки критик про тата, виданих в Києві, про що Ви мені згадували. Якщо вони прийдуть, то пришлю Вам для перегляду.

Чи Ви маєте у себе всі примірники «Свободи» за минулий рік, я би хотіла їх переглянути, особливо ті всі статті, що були писані про тата. Якщо їх немає у Вас, то думаю, що редакція буде мати. Також хотіла би мати журнал «Київ» з писаннями про тата ¹³².

З глибокою пошаною до Вас

Анна Ключко.

Торонто, 10 червня [19]57.

№ 13

[Торонто, 14 травня 1958 р.]

Шановний Пане Професор.

Щиро дякую Вам за прислану мені брошуру «Великий Митрополит»¹³³. Особливо цінне в ній підчеркнення ставлення Митрополита до представників православної церкви, котре свідчить, що Він в першій мірі був українцем націоналістом і уважав православну церкву правосильною на Україні.

Це мало би служити за примір всім греко-католицьким священникам, котрі, пересяклі католицьким шовінізмом, вводять роздор, хоч би навіть тут, на еміграції.

Але як мені сказали: це міг зробити і сказати Великий Митрополит, бо Він був людина небуденна, не нам до него рівнятися і держатися своїх вузьких заскорузлих рейок, відкидуючи тим самим науку В[еликого] М[итрополита].

Рівно ж цитат з моїх споминів в Ваших споминах про В[еликого] М[итрополита] підчеркує його справді широко християнський характер.

При тій нагоді мушу Вам заявити, що між пересланими Вами творів І. Ф[ранка] я не найшла і не нахожжу тому тринадцятого. Тому,

¹³² ...журнал «Київ» з писаннями про тата. — ідеться про журнал «Київ», що виходив у Філадельфії, у ювілейному «франківському» номері якого за липень-серпень (№ 4) 1956 р. було опубліковано низку статей про Івана Франка науковців С. Гординського, Гр. Лужницького, Б. Романенчука, В. Дорошенка.

¹³³ ...брошуру «Великий Митрополит». — ідеться про видання: Дорошенко В. Великий Митрополит (Пам'яті Митроп. А. Шептицького) : спогади й нариси. Йорктон: Голос Спасителя, 1958. 56 с. У цій брошурі В. Дорошенко накреслював головні віхи життя і діяльності Шептицького, а також цитував уривок зі споминів А. Франко-Ключко про Митрополита. Див. також примітку 44.

що я нікому, крім Вас, творів мого Батька не позичала, можу лише припускати, що Ви переочили том тринадцятий мені відіслати.

Буду Вам вдячна, якщо Ви його мені додатково перешлете.

З правдивою пошаною Анна Ключко.

Торонто, 14 мая [19]58 р.

№ 14

[Торонто, 20 травня 1960 р.]

Шановний Пане.

Я Вам довжна відповідь на Ваш послідний лист. Цей довг стоїть мені перед очима повсяк час, і все, і все мені говорить: мусиш дати відповідь, щоби не було запізно; так як це сталось з Грушевським, якому моїм обов'язком було кинути правду прилюдно в очі, що він забив мого Батька.

До глибини душі обурена і ображена змістом Вашого листа я мучуся цілий час в той самий час, коли Ви, може, думаете, що Ви поступили як слід, не припускаючи ані на хвилю, який острій ніж Ви всадили мені в серце. Я справді зробила помилку, читаючи на спіх Вашу картку, я перекрутила її зміст, але чи це б мало бути причиною накидатись з такою злобою і плюгавством на пам'ять мого Батька? Я була поражена, що Ви, боронячи добродія, змогли ужити такого хамського способу і вилити на голо своє відношення до І. Франка, а при тім свою низьку і підлу душу. Бо ж це крайня підлість за мою помилку мститись, кидаючи мені в очі те, що Ви придумали.

Тепер, абстрагуючи від всяких особистих почувань і образень, я скажу Вам таке. Своїм листом Ви свідчите, що Ви є в медицині, а особливо в ділянці шкірних недуг, послідній неук. Щоби щось твердити, то треба було спершу простудіювати медичну книжку, а звідти Ви вчитали би не одну мудрість. Скажу коротко. Сифіліс є не тільки недуга шкірна, але також і недуга крові, а щоби напевно твердити, що хтось цю недугу має, треба конче робити досліди крові Вассермана і Когна¹³⁴, і тільки тоді можна напевно твердити

¹³⁴ ...досліди крові Вассермана і Когна... — ідеться про реакцію Вассермана — дослідження властивостей сироватки крові для діагностики сифілісу. Названа на честь першовідкривача і розробника німецького імунолога і бактеріолога Августа фон Вассермана (1866–1925), який описав її 1906 р. До цього методу діагностики було внесено згодом багато уточнень і модифікацій Каном, Комером, Заксом та ін. Водночас цей аналіз дає хибно позитивні результати при інших хворобах. У лабораторній діагностиці не застосовується уже з кінця 70-х років ХХ ст.

о присутності сифіліса. Далі сифіліс є дуже заразливий в секундарній¹³⁵ і третичній¹³⁶ стадії, коли повстають гулі або відкриті боляки і язви, яких виділи є дуже заразливі, і тут Ви самі собі задаєте велику брехню, Ви пишете що Батько не лічився, коли не лічився хтось з нас, а зрешту ми всі муіли сифілісом заразитися тоді, коли ніхто з нас сифілісу не мав. (Ми всі робили собі досліди крови). Причиною Татової хвороби було велике перепрацьовання, а безпосередньою причиною був шок і потрясення нервової системи спричинене тим же Вашим приятелем Грушевським, який, використовуючи І. Франка протягом 10 літ, вкінці відібрав і той нужденний кусник хліба¹³⁷ від него, хворої дружини¹³⁸, і старшого сина¹³⁹, і нас всіх, що тоді якраз були в школах¹⁴⁰. Батько не лічився, і ніколи не лічилися ми, бо ні в кого з нас не було найменших проявів сифілісу. Навіть його хвороба не була прогресивним паралічем¹⁴¹,

¹³⁵ *Секундарний* — вторинний.

¹³⁶ *Третичний* — третинний.

¹³⁷ *...відібрав і той нужденний кусник хліба...* — Див. примітку 54.

¹³⁸ *...хворої дружини...* — ідеться про Ольгу Франко з Хоружинських. Див. примітки 9, 98.

¹³⁹ *...старшого сина...* — ідеться про Андрія Франка (1887–1913) — найстаршого сина Івана і Ольги Франків, фольклориста, класичного філолога, перекладача, автора розвідки «Григорій Лькевич як етнограф» («Записки НТШ», 1912, Т. 109–111). Андрій був помічником І. Франка в літературно-науковій та перекладній діяльності, у впорядкуванні фольклорно-етнографічних матеріалів, що увійшли до 3-томного збірника «Галицько-руських народних приповідок» (1901–1905; 1908; 1910). Виконував обов'язки літературного секретаря, допомагав вести каталог особистої бібліотеки письменника в 1908–1913 рр. Супроводжував І. Франка в подорожах до Криворівні, Ловрани та ін. Невдовзі після закінчення університету раптово помер від епілептичного нападу на Великодньому тижні в ніч із 21 на 22 квітня 1913 р.

¹⁴⁰ *...нас всіх, що тоді якраз були в школах.* — у час, коли І. Франко втратив роботу в «ЛНВ», його старші сини, Андрій і Тарас, навчалися у Львівському університеті (1907–1912 рр.), Петро Франко був учнем Львівської академічної гімназії (1902–1910 рр.), а наймолодша Анна навчалася в учительській семінарії Руського товариства педагогічного.

¹⁴¹ *...його хвороба не була прогресивним паралічем...* — ретроспективний аналіз хвороби Івана Франка показав, що письменник був хворий на неспецифічний деформуючий ревматоїдний поліартрит, який за його життя не входив до номенклатури хвороб людини (Луцик Д. Танатогенез Івана Франка. *Acta Medica Leopoliensia*. 1997. Т. 3. № 3–4. С. 100–106). Тобто при житті Івана Франка його хворобу неправильно діагностували, а відтак і призначили неправильне лікування, яке тільки погіршувало стан пацієнта і, як наслідок, призвело до смерті письменника.

бо цих ¹⁴² прогресивного паралічу вона зовсім не мала. Тато працював духово до останніх хвиль свого життя. Це подаю для Ваших інформацій, ще мусите знати ось що: що відноситься не тільки до сифілісу, але і до інших хворіб. Це задержання тайни. До такої тайни є зобов'язані всі лікарі і медичний персонал, а люде, які цю тайну ширять поміж другими особами, є відповідальні перед судом і підлягають тяжким карам так само, як за збещення імени даної особи. Знаю, що Ви свої високі відомості про хворобу Батька ширили поміж знакомими, про це мені сказала Ваша добра знайома, і я маю право притягнути Вас до відповідальності за ширення брехні в цілі пониження і обещення пам'яті мого Батька. Бо навіть, якби і І. Франко і мав сифіліс, Ви не маєте права *про це між людьми говорити*. Це собі запам'ятайте до кінця Вашого життя. Що Ви про це писали до мене, можу тільки пояснити тільки тою безконечною злобою і безпримірним хамством, бо говорити про померлого, що він мав сифіліс, це Вам не первина.

Ще одно скажу Вам. Ви читали листи мого Батька, писані ним перед хворобою, в котрих він ясно писав про відношення Грушевського до нього ¹⁴³, його підле відношення і систематичне нищення його і фізично, і морально, і Ви не найшли у собі, стоячи перед гробом, стільки чесності, щоби написати правду тим більше, що Ви жили в той час у Львові і були в курсі справ, і знали добре, як відносився Грушевський до І. Франка, і що він відносився до нього

¹⁴² Ціха — риса.

¹⁴³ ...листи мого Батька, писані ним перед хворобою, в котрих він ясно писав про відношення Грушевського до нього... — які листи тут має на увазі А. Франко-Ключко, достеменно невідомо. Оскільки в листах до 1907 року (до початку хвороби) І. Франко насправді ніде не згадує М. Грушевського в негативних конотаціях. Навпаки, у листі до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 р. він зачисляє себе разом з В. Гнатюком і С. Томашівським до «фамілії Грушевського» і захищає особу М. Грушевського від закидів на його адресу в деспотизмі та автократизмі (т. 50, с. 178–179). Негативні висловлювання І. Франка про М. Грушевського чи не вперше з'являються в листі до Є. Трегубова від 30 листопада 1907 р. і пов'язані з тим, що М. Грушевський відмовився друкувати «Історію української літератури» Франка (див.: т. 50, с. 337–338). Свою образу на М. Грушевського Франко повторює невдовзі також у листі до Ф. Вовка від 16–17 грудня 1907 р., шукаючи в нього підтримки у справі видання своєї праці (див.: т. 50, с. 342–343). У листі до В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. І. Франко доволі різко і критично висловився на адресу Грушевського як історика, назвавши його історичні конструкції «фальшивими», «яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик» (т. 50, с. 432).

як послідній падлюка, ви, наоборот, мали нахабство написати, що «Грушевський йому помагав». Це также черта Вашої служальської натури: лизати до посліднього руку свого пана. Вам закинули, що Ви навмисне замовчували І. Франка, і це була велика правда, і коли Ви і писали свої статті, то тільки тому, що була до цього конюнктура і Ви могли заробити на тім гроші (Ваші власні слова). Зрешту, Ваші писання — це перемелювання старого, в той час, коли Ви працюючи над творами І. Ф[ранка] в НТШ мали змогу написати про нього велику монографію, більшу як написав Возняк ¹⁴⁴, але Ви цього не зробили просто тому, що боялися попасти у неласку у вельможного пана.

За Ваше хамське поступовання бажаю Вам, щоби Ви не знайшли спокою в Ваші послідні роки Вашого життя, а за замовчування правди і ширення брехні прошу Бога, аби Вас покарав так, як Ви собі заслужили!

Анна Франко Ключко.

Торонто, 20 мая 1960.

Мені безконечно прикро писати це все, бо тяжко собі представити, що людина стара віком, що святкує свій 80-річний ювелей може до людини, яка ніколи йому нічого злого не зробила віднести так підло, з наміром зробити їй велику кривду, обкидаючи болотом її помершого Батька.

Ви людина культурна (за яку принайменше себе числите) нині святкуючи свій Ювелей як знаток І. Франка в той самий час так некультурно поступаєте, безчещачи його пам'ять, а садистично цинічно вражаючи мене, його доньку, це справді в вищій степені [не] культурно!

Анна Ключко.

¹⁴⁴ *...більшу як написав Возняк...* — можливо, ідеться про велику монографію М. Возняка, яка вийшла уже по його смерті «Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка» (Київ : Держлітвидав УРСР, 1958. 403 с.). *Див. також примітку 33.*